

НЕВИДИМІ ОПОРИ

ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВИХ І СОЦІАЛЬНИХ ПОТРЕБ
ЖІНОК-ЧЛЕНІВ РОДИН ВЕТЕРАНІВ ТА ВЕТЕРАНОК

Kingdom of the Netherlands

Фонд
Демократичні ініціативи
імені Ілька Кучеріва

АВТОРИ:

Дослідницька команда:

Белошенко Алла, аналітикиня.

Зновяк Владислава, аналітикиня.

Бондаренко Поліна, аналітикиня.

Літературна редакція тексту – **Філіпчук Ірина**.

Верстка та дизайн – **Кутова Ксенія**.

ПАРТНЕРИ:

Створення та публікація цього матеріалу стали можливими завдяки підтримці Уряду Королівства Нідерландів у межах проєкту «Жінки. Мир. Безпека: місцеві потреби - місцеві рішення», який реалізує Український Жіночий Фонд.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
МЕТОДОЛОГІЯ	6
ДОСВІД ВЕТЕРАНІВ ТА ВЕТЕРАНОК І ЧЛЕНІВ ЇХНІХ РОДИН: ЯКІСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
Основні правові та соціальні потреби членів сімей ветеранів та ветеранок	7
Ідентичність респонденток.....	7
Соціальна виключеність.....	8
Згуртованість	11
Психоемоційний стан	13
Проблеми групи	15
Оцінка становища групи та державної підтримки	18
Джерела інформації	21
Реципієнти державної підтримки	22
Запит групи	25
Ветеранська політика: як її бачать ветерани та ветеранки	31
Пріоритетні групи ветеранської політики	31
Проблеми та потреби ветеранок.....	33
Окремі проблеми та потреби ветеранок у війську	35
Проблеми та потреби членів родин ветеранів та ветеранок	37
Шляхи розв'язання наявних проблем	38
Оцінка державної підтримки	40
Думки ветеранів та ветеранок щодо пріоритетів державної ветеранської політики	45
АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ	48
Законодавче регулювання.....	48
Ветеранська політика щодо родин ветеранок та ветеранів: уроки з міжнародної практики.....	52
РЕКОМЕНДАЦІЇ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ	57
Рекомендації	57
Висновки.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

УБД – учасник бойових дій

КМУ – Кабінет Міністрів України

ЗУ – Закон України

Мінвет – Міністерство у справах ветеранів

ОМС – органи місцевого самоврядування

ПТСР – посттравматичний стресовий розлад

ВСТУП

2014 року українське суспільство опинилося перед новими викликами. Вперше за свою незалежну історію країна ввійшла в стан війни, розв'язаної Росією на Донбасі, яку на той час називали АТО/ООС. Багато жінок та чоловіків долучилися до захисту своєї країни, однак поза фокусом суспільної уваги залишалася інша важлива частина суспільства – члени їхніх родин. Підтримка сімей ветеранів, їхній правовий статус, соціальні гарантії, доступ до послуг, а також визнання їхньої ролі в процесі реінтеграції військовослужбовців у мирне життя – все це потребувало і досі потребує комплексного осмислення та врахування у державній політиці. Попри очевидні потреби та виклики, питання системної підтримки сімей ветеранів так і не стало пріоритетом державних інституцій. Законодавчі ініціативи були фрагментарними, а програми підтримки – несистемними, що призвело до фактичної невидимості цієї цільової групи в суспільному й правовому полі.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 2022 року лише загостило ці проблеми. Тисячі жінок – матерів, дружин, доньок і сестер – опинилися в ситуації, коли їхня підтримка для ветеранів стала критично важливою. Втім, саме ці жінки залишилися без належної допомоги з боку держави. Нестача інформації, складність навігації в бюрократичній системі, емоційне та психологічне навантаження, економічна вразливість – усе це формує щоденну реальність жінок, які несуть на собі тягар адаптації, піклування та підтримки ветеранів. У цьому контексті виникає образ «невидимих опор» – тих, хто завжди поруч, хто забезпечує стабільність і догляд, але чий внесок системно не визнається і не підтримується.

Особливої уваги потребує і той факт, що в українських реаліях статус ветерана не завжди означає завершення служби. Багато військовослужбовців продовжують виконувати бойові завдання, водночас залишаючись дружинами/чоловіками, доньками/синами, батьками чи партнерами, які мають родини, що проживають війну разом із ними. Проблеми таких родин складні й багатогранні, а за відсутності належної підтримки з боку держави їхній голос і досвід часто залишаються неврахованими.

Щоб краще зрозуміти виклики, з якими стикаються члени сімей ветеранів і ветеранок, а також їхнє бачення ролі сім'ї у житті військових, було проведено низку фокус-групових обговорень із жінками – членами родин ветеранів, а також глибинні інтерв'ю з самими ветеранами та ветеранками. Дослідження дозволяє виявити, які саме проблеми є системними, що в наявній системі підтримки працює, а що – ні, і наскільки члени родин можуть впливати на процеси адаптації та реінтеграції. Цей звіт є спробою зробити «невидимі опори» видимими – дати їм голос, визначити їхні потреби і сформулювати конкретні рекомендації щодо зміни державної політики у цій сфері.

МЕТОДОЛОГІЯ

Збір емпіричних даних для дослідження проводився у два паралельні етапи. Перший етап передбачав три фокус-групи з жінками, які є членкинями сімей військових та ветеранів_ок. Фокус-групи були проведені впродовж 28 травня – 12 червня 2025 року. Усього в них взяли участь 28 респонденток: на першу та третю фокус-групу припало по 8 респонденток, найбільш наповненою була друга фокус-група – 12 респонденток. Відбір потенційних респонденток для участі у фокус-групах здійснювався методом залучення добровольців із використанням мережі контактів ветеранських організацій та методом «снігової кулі». Серед відібраних респонденток 15 на момент проведення фокус-груп проживали у центральних областях, включно з Києвом, 10 – у західних і 2 – у східних областях. Однак ще 4 респондентки, які наразі проживають у центральних і західних областях, є внутрішньо переміщеними особами зі східних областей. Медіанний вік респонденток становив 43,5 роки. Наймолодшій учасниці фокус-груп було 22 роки, найстаршій – 69 років. Найбільш у вибірці були представлені дружини військових (20 респонденток), трохи менше – матері, чиї сини воюють чи воювали (7 респонденток), по одній респондентці представляли сестру військового, сестру військової, партнерку військового і доньку військового. Декілька респонденток одночасно представляли декілька сімейних ролей. Респондентки переважно представляли досвід військових, які продовжують воювати у силах оборони (19), ще 9 респонденток відображали досвід піклування про ветеранів, які повернулися до цивільного життя внаслідок отримання травм, у 2-х респонденток військові загинули на війні, і ще в 1-єї респондентки військовий перебуває в полоні. Фокус-групи проводилися в онлайн-форматі, середня тривалість фокус-груп становила 1 годину 50 хв.

Другий етап передбачав проведення 9 напівструктурованих інтерв'ю з ветеранами та ветеранками, які воювали або продовжують службу в силах оборони. Інтерв'ю провели з 29 травня по 12 липня 2025 року. Метою цього етапу було з'ясування ставлення ветеранів_ок до розширення державних програм підтримки, зокрема щодо охоплення ними рідних та близьких ветеранів_ок. Респондентів відбирали методом залучення добровольців із використанням мережі контактів ветеранських організацій та методом «снігової кулі». Загалом до інтерв'ю було залучено 9 респондентів, із них 8 жінок та 1 чоловік. Гайди для інтерв'ю складалися з семи запитань у межах трьох блоків, які досліджували категорії, на які мають та не мають поширюватися державні програми підтримки ветеранів, а також актуальні виклики, з якими зіштовхуються ветерани_ки та жінки з їхніх родин, оцінку діяльності Міністерства у справах ветеранів, джерела інформації про програми підтримки ветеранів та запити ветеранів_ок щодо пріоритетів державної політики у сфері підтримки ветеранів_ок та їхніх сімей. Інтерв'ю проводилися в онлайн-форматі, середня тривалість одного інтерв'ю становила 50 хвилин.

ДОСВІД ВЕТЕРАНІВ ТА ВЕТЕРАНОК І ЧЛЕНІВ ЇХНІХ РОДИН: ЯКІСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основні правові та соціальні потреби членів сімей ветеранів та ветеранок

Ідентичність респонденток

Учасниці фокус-груп мали широкий спектр досвідів залученості у життя близьких їм військових та ветеранів_ок, який, зокрема, визначався і досвідом самих військових. Розповідаючи про себе іншим учасницям, респондентки лише побіжно згадували про характер своїх стосунків з військовим_ою або ветераном_кою – як-от дружини, матері, доньки, сестри, коханки – нерідко поєднуючи кілька ролей одночасно. Учасниці виконували широкий спектр функцій – від догляду за пораненими і реабілітації до правового, психологічного та соціального супроводу своїх близьких військових та ветеранів_ок. Частина з них також була залучена до громадської діяльності, журналістики, ветеранських ініціатив, що свідчить про високий рівень включеності у суспільні процеси, пов'язані з війною. Водночас найбільша частина представлення респонденток була зосереджена на описі досвіду військовослужбовців, з якими вони мають зв'язки, що свідчить про спробу визначити власну ідентичність через приналежність до іншої людини. Це дає змогу родинам військових «знаходити себе» у досвіді військових, з якими вони мають емоційний або соціальний зв'язок.

Розповідаючи про пов'язаних з ними військових та ветеранів_ок, респондентки вважали важливим згадати про час початку служби, обставини, за яких людина опинилася на військовій службі, напрямок, на якому воювала, бригаду, звання та зміни у стані здоров'я.

«У мене син воює з 2015 року, з 18-ти років. Навіть можна сказати з кінця 2014-го він пішов добровольцем. Спочатку він був у Правому секторі, а потім поповнив лави “Азова” і був в Маріуполі. Коли почалося повномасштабне вторгнення, він якраз перебував на базі військовій. І з хлопцями вони перший такий прийняли удар на себе. Я гадаю, що всі знають про Маріуполь, що там розповідати. Що 86 днів хлопці в повному оточенні перебували і воювали гідно. І потім останні бої вже відбувалися на металургійному комбінаті “Азовсталь”. 15 березня в 4:30 мого сина було важко поранено».

Про обставини, за яких близька їм людина опинилася у війську, охочіше розповідали респондентки, чиї родичі пішли добровольцями на початку повномасштабного вторгнення чи під час АТО/ОСС. Порівняно з іншими учасницями, вони докладніше описували шлях, який пройшов військовий, його мотивацію долучитися до війська, часто використовуючи наратив жертвовності. Серед учасниць двох фокус-груп були й ті, чиї

рідні опинилися у війську не з власної волі. Під час обговорення дехто з них висловлював певне почуття солідарності та співчуття до чоловіків, які намагаються уникнути призову чи були мобілізовані на вулиці із застосуванням сили. Втім, у жодній з цих фокус-груп це не спровокувало дискусії між учасницями.

«Самі ми з Мелітополя. Півтора роки в окупації. Наразі в Чернівцях. Чоловік звідти виїхав після референдуму, щоб не мобілізували. Приїхав раніше сюди, ми там з дитиною були вдвох, потім приїхали сюди. Приїхав сюди, забрали відразу з 22-го року. Забрали його тут. Зараз Куп'янський напрямом, штурмовик на нулі».

Для усіх фокус-груп було характерно, що хоча темою обговорення були потреби та становище жінок, які є членкинями родин військовослужбовців та ветеранів_ок, значну увагу респондентки приділяли саме проблемам та становищу самих військових та ветеранів_ок, не завжди навіть згадуючи, як це впливає особисто на респонденток.

Учасниці, які мали тісний зв'язок з військовими та ветеранами, що зазнали серйозних поранень та перебувають на тривалому лікуванні, на відміну від решти, виявляли недостатню емоційну сепарованість від своїх поранених близьких, вживаючи першу особу множини, говорячи про дії та життя військового/ветерана.

«І в мене зараз чоловік на милицях, і він на інвалідності. У нього спочатку була друга група інвалідності одразу після поранення. Зараз вже його перевели на третю групу. Це в цьому році було ВЛК. Тобто ми працюємо».

«Бо йому сказали, ти будеш на інвалідному візочку, ти взагалі, у тебе таке, що ти будеш все. Нам взагалі ніяких гарних прогнозів не давали. Тому ми своїми коштами робили операцію».

Тож отримані дані свідчать про високий рівень інтеграції воєнного досвіду в ідентичність жінок, які є членкинями родин військовослужбовців та ветеранів_ок, набуття ними нових соціальних ролей і функцій, а також формування колективного досвіду, що потребує належного суспільного визнання та цілеспрямованої політики підтримки з боку держави.

Соціальна виключеність

Проведені фокус-груп свідчать про системну виключеність жінок – членкинь родин військових та ветеранів_ок – із соціального, інституційного та інформаційного простору. Між собою учасниці погодилися, що попри значну особисту та родинну залученість у війну, їхній досвід переважно лишається непоміченим або маргіналізованим як з боку держави, так і суспільства загалом.

Соціальна виключеність проявляється у втраті зв'язків із широким колом соціального оточення, відсутності відчуття емпатії та розуміння з боку колег, друзів чи українського суспільства як такого. Респондентки наголошують, що повернення до звичного соціального середовища вкрай ускладнене через нерозуміння їхніх переживань та досвіду. Серед респонденток існує чітке переконання, що повноцінне спілкування можливе лише з тими, хто має схожий досвід проживання війни. Задля уникнення тригерних та конфліктних ситуацій учасниці вдавалися до самообмеження кола спілкування, звужуючи його до людей, що поділяють ідентичність «родини військових/ветеранів_ок».

«В колективі, звісно, коли чекаєш ти чоловіка, або щось відбувається, або він не відповідає кілька днів на твої повідомлення і тому подібне, ніхто в колективі особливо не буде думати, що ти щось переживаєш і тому подібне. Суспільство не чує до певних станів жінок».

«У нас на останній події, коли був “Азовсталі” пікет, він відбувався біля “Макдональдса”. І знаєте, це для мене найбільша картина, яку можна сфотографувати: стоїть на пікеті “Азову” військовий без ноги з плакатом, а поряд з “Макдональдсом” стоїть черга в “Макдональдс”. І ця черга більша, ніж кількість людей, які підтримують “Азов” на пікеті».

«Ми знову повернемося до проблеми “Хто не пережив”. Я більш ніж впевнена на 100 відсотків, що у кожної із нас дуже сильно проріділо оточення. В оточенні лишилися лише ті люди, у яких так само на війні є хтось. Ну, і не дай Бог, якщо загинув. Всі інші – тем спільних немає».

Одним із елементів, що посилював відчуття соціальної виключеності серед респонденток, був згаданий під час фокус-груп несправедливий розподіл благ і тягарів у суспільстві. Говорячи про українське суспільство, респондентки неодноразово порівнювали становище близьких їм військових та ветеранів_ок з цивільними, які своєю поведінкою у публічному просторі, на думку учасниць фокус-груп, виявляють зневажливе ставлення до внеску військовослужбовців.

«Тому що одні по три роки не можуть піти в ротацію, у мене чоловік з 14 лютого 2023 року як поїхав на нуль – жодної ротації, дві відпустки по 10 днів, все. І коли тут у нас музика грає, їздять хлопці на всій швидкості в його віці з музикою, а хтось там сидить...».

Відчуття інституційної виключеності серед учасниць посилювалося внаслідок відсутності доступу до належної підтримки з боку державних органів. Респондентки описували байдужість органів соціального захисту, бюрократичні бар'єри, зневажливе ставлення посадовців, а також неефективність процедур отримання довідок та компенсацій. Особливо гострим відчуття інституційної виключеності було в однієї з респонденток, яка

не мала права на державну підтримку через нелегітимний, на думку офіційних структур, характер відносин з військовим.

«Перепрошую, мене як любовницю відразу відсікає оця державна система. Державна система допомагає родичам. А є люди, які не родичі. І це просто катастрофа. Я можу це озвучувати в силу своєї професії і в силу ще якихось моментів. Але я знаю, що велика кількість людей мовчить на цю тему. Тобто сам оцей момент, що допомога сім'ям-сім'ям-сім'ям».

«І я дуже боюся, щоб просто не забули про нас, тому що це зараз, як на мене, таке піднесення. Це от ми багато робимо, багато робимо... Щоб воно не почало опускатися. І хоча б оте елементарне – кому треба матеріальне – вирішувалося, кому треба психологічне – вирішувалося».

Ще одним виміром, у якому респондентки відчували свою виключеність, був інформаційний простір. Учасниці фокус-груп загалом позитивно оцінювали видимість військових та ветеранів_ок у медіа, однак відчували, що їхня власна група – родичок та близьких військових та ветеранів_ок – з їхніми втратами, тривогами й повсякденними викликами залишається невидимою. Це формувало відчуття, що суспільство ігнорує ціну війни, яку платять родини військових.

«Я принаймні в цій темі цього майже не бачу. Я бачу багато, і це дуже добре, що є про пам'ять героїв, про звияги військових на фронті, це дуже чудово і дуже добре, що це є, але є ще історії сімей, дітей, які теж можна і важливо було би підсвідчувати».

Відчуття соціальної та інституційної ізоляції актуалізувало в учасниць наявні в українському суспільстві соціальні розломи. Обговорюючи різні теми під час фокус-груп, респондентки неодноразово згадували про поділ суспільства на тих, хто має досвід активної залученості до війни (військові, ветерани_ки, їхні родини, родини загиблих, волонтери тощо), та тих, хто такого досвіду не має. У свідомості респонденток цей поділ значною мірою визначав межі соціального розуміння й підтримки. Учасниці зазначали, що лише люди зі схожим досвідом – втрати, очікування, поранення, полону – можуть по-справжньому зрозуміти їхній стан. Ті ж, хто не проживає війну особисто або через своїх близьких, часто виявляють нерозуміння, уникають цієї теми або демонструють байдужість.

«Є, звичайно, прірва, нерозуміння суспільства. Ті, хто залучені у процес військовий, воєнний, в очікуванні, і ті, хто взагалі до того не те, що не долучений, а не дотичний жодним чином і, навпаки, в сторону мінус шукає, як зберегти, відкусити, вивезти і так далі».

Іншим соціальним розколом, який часто респондентки проводили під час фокус-груп, був поділ на державу, яка байдужа до потреб родин військових, ветеранів_ок і реалій

війни в країні, та «звичайних» людей, які беруть на себе тягар війни, здатні до взаємодопомоги, солідарності та самопожертви один для одного. У цьому контексті респондентки сприймають державу як дистанційовану, байдужу або навіть ворожу структуру, яка живе «в паралельній реальності».

«Я додам таке, що ключові політики оці всі формують люди, які сидять наверху, чиї ні діти, ніякі родичі не воюють, а вони мають бронь, за кордоном сидять, і тому ці політики, вони абсолютно далекі від народу. Хто допомагає?».

«Таке відчуття, що держава живе паралельно. Оце держава на чолі з президентом, перепошую, єб...им, вони живуть паралельно».

Згуртованість

Учасниці фокус-груп мали високий рівень внутрішньогрупової згуртованості, яка виявлялася у взаємопідтримці, горизонтальній солідарності, волонтерській діяльності в інтересах групи (як військових та ветеранів_ок, так і їхніх родин), а також у створенні безпечних комунікативних просторів, де вони могли відкрито говорити про свій досвід. Обговорення під час фокус-груп не стало винятком. Попри те, що учасниці раніше не були знайомі між собою, спільний травматичний досвід сприяв взаєморозумінню та взаємодопомозі. Респондентки охоче ділилися досвідом щодо можливості отримати державну та недержавну підтримку. Декілька учасниць під час спілкування налагодили соціальні зв'язки, які вийшли за межі фокус-групи.

«А нехай попросить (звертається до іншої учасниці) в сімейного лікаря направлення в ДІВЕПІН. Там реабілітація і там дуже круті хлопці. Вони там і іглоукакування, і все, що завгодно. Вони у мене поставили багато хлопців на ноги».

«Напишіть мені, я вам дам хорошого психіатра. Дівчинка з Києва, вона від себе, як волонтер, хлопців безкоштовно приймає. Не державна програма, але хоча б так».

Учасниці активно формували спільноти взаємодопомоги, які мали як неформальний характер, так і інституційну організацію. Ці простори слугували обміну інформацією, координації допомоги, проведенню благодійних зборів на підтримку армії, допомоги дітям військових, а також реалізації інших волонтерських ініціатив на користь родин військових та ветеранів_ок. Однак основним ресурсом, який ці спільноти надавали членкиням групи, була емоційна підтримка й можливість бути почутими.

«Мені от більше подобається підтримка в таких спільнотах дружин військовослужбовців. Там я відчуваю себе безпечно, там безпечний простір і прийняття. І от ці самі спільноти самі собі

для наших же дітей, для наших же родин, ми самі собі щось організовуємо».

«Найбільше, наприклад, я відчувала підтримку, це у нас група таких самих, як я, з нашої роти. Ми спілкувалися постійно, ми обмінювалися, ми комунікували, ми стояли під Верховною Радою, ми їздили в координаційний штаб, ми багато робили».

Окремий вимір згуртованості – відчуття безпеки і прийняття в таких спільнотах, що контрастує з відчуттям виключеності на рівні держави чи суспільства. Для багатьох респонденток саме ці спільноти є єдиним простором, де їхні переживання не маргіналізуються, а визнаються як значущі. Наявність спільного досвіду також слугує мотиваційним чинником для активної участі у громадському житті та мобілізації заради досягнення колективних цілей.

«Ось зараз в одній з таких спільнот, наприклад, така акція “Таємна чарівниця”. Ми іншим діткам купуємо подарунки, ну як таємний Санта по типу, – і якісь дитинці просто приходить сюрприз. Тобто це роблять самі родини військових, самі для таких же дітей, для таких же родин».

«І я ж не одна. У нас таких, як я, деє чоловік шість-сім у містечку, і всі збирають. Кожен по-своєму. Хтось дає концерти, їздить по сусідніх рейцентах. Хтось лотерею проводить і таким чином теж збирає. Ми таким чином спілкуємося».

«Ну, найближче коло моїх спілкувань – це дружини військових, які на передовій. І наше завдання їм допомагати. І я весь час на щось збираю. Ось зараз я збираю на нічний монокуляр воїну-земляку Сергію Ілюченку, треба 92 тисячі. За роки повномасштабної війни я назбирала особисто більше трьох мільйонів гривень. Це машини, це “Старлінки”, це “Мавіки”».

Внутрішньогрупова згуртованість у межах спільнот родин військових та ветеранів_ок постає як ресурс стійкості, що компенсує відсутність належної інституційної підтримки. Ця згуртованість має не лише адаптивну функцію, а й потенціал для розвитку громадянської активності, самореалізації та формування нових моделей соціальної участі, заснованих на спільному досвіді війни. Саме тому одним із запитів, озвучених респондентками під час фокус-груп, було розширення просторів взаємодії членів спільноти родин військових та ветеранів_ок, що дало б змогу посилити внутрішньогрупову згуртованість.

«Триматися морально, навіть підтримувати один одного, а сподіватися на дуже великі якісь від когось подарунки і рятівні круги, я би не сподівалася».

«Я сама давно в такому оточенні не була, де можна обговорити оці всі питання, тому що це дуже важливо і видно, скільки є насправді проблем».

«Можливо, це може бути коло таких самих людей. Це дуже часто допомагає. Я чула і в попередніх відповідях, що це допомагає, коли ти в колі тих, хто проживає один із тобою досвід. Ми проживаємо один досвід, і нам легше це сприймати».

Психоемоційний стан

Попри те, що теми для обговорення під час фокус-груп не містили прямих запитань про психоемоційний стан респонденток, вони часто поверталися до своїх емоцій протягом усього обговорення. Через тривале перебування в умовах невизначеності щодо долі близьких та недостатню підтримку та розуміння з боку оточення, респондентки часто повідомляли, що відчують тривогу, ізолюваність, несправедливість та виснаження. Деякі респондентки відкрито ділилися з групою, що з моменту, коли їхні близькі долучилися до війська, вони переживали безсоння, панічні атаки, апатію, вигорання та втрату сенсу життя.

«І ще й ночами не спала, бо не знала, що там він і як там він. Бо в кожній з ротацій вони там... Ротація в них в основному тільки по фронту – Донецький, Луганський, Харківський напрямок, зараз – Лиманський. Тому було важко, скажімо так. Плюс – дитина, школа, це все. Коротше, іноді робота в мене закінчувалася о першій-другій ночі, а вже вставати треба о шостій. І ти не можеш ще заснути, бо чоловік чогось не відповів тобі як завжди, коли він відповідає. І реально хотілося іноді застрелитися».

«Бо я вставала, колись це було в піжамі, я не могла говорити, я просто сиділа мовчки, бо був такий стан, що я сказала, що я сьогодні взагалі не в формі, я вийшла в ефір, але я нічого не можу ні говорити, нічого. Так, можу сприймати трошки».

«Ой, це було страшно. У мене сім'я зараз складається з мене, чоловіка і мами, син був у полоні. І ми всі, абсолютно, ми всі в трьох, ми лікувалися у психіатра. Ми сиділи три роки на антидепресантах, на сильних, на менших, вже й на більшій дозі були, тому що без цього неможливо було просто якось себе зібрати до кучки. Рятувалися, як могли».

У висловлюваннях респонденток простежується переживання подвійного тиску: з одного боку – особиста тривога за близьких на фронті, з іншого – необхідність функціонувати як повноцінна опора для дітей, родини, або навіть громади. Учасниці

часто зазначали, що повинні «триматися в ресурсі», попри відсутність підтримки, зокрема моральної, з боку суспільства чи держави. Замість розуміння вони нерідко стикаються з байдужістю, осудом або відчуженням – як у професійному середовищі, так і в повсякденному житті. Це призводить до соціальної ізоляції, втрати контактів і загострює їхній емоційний стан.

«І тому особисто мені більше психологічна, напевне, допомога потрібна. Тому що на перший рік, коли чоловік пішов, то я думала, що я не переживу цей рік. Бо на мене все звалилось – і робота, і робота за двох. Бо, по суті, я робила і свою роботу, і роботу чоловіка».

«Коли ти приходиш в колектив з таким досвідом... У мене, наприклад, після того, як тато загинув, я прийшла на роботу, це було відчуття, ніби я прокажена. Всі боялися до мене підійти, щось сказати і таке інше».

«Це складно, тому що тобі потрібно постійно боротися і за свій психологічний стан, і ще й за суспільство довкола, яке не зовсім чуле і не зовсім розуміє ці проблеми».

Додатковим тригером для погіршення психологічного стану близьких військових та ветеранів_ок може бути нечутливість оточуючих, що виражається у висловлюваннях, які підважують самопожертву та героїзм військовиків і ветеранів_ок або свідчать про неготовність розділити з ними тягар.

«На роботі, коли в одному кабінеті людей так садять, коли він не воював, як ми кажемо, “мамина бубочка”, і вони кажуть: “А хто його туди посилав?”».

«Є колективи, де можуть відверто обговорювати, як відмазати чоловіка, як доїхати у відпустку через блокпости і таке інше. Це жахливо і це мало хто розуміє, як, наприклад, дружині, що там труситься три дні, бо чоловік не входить на зв'язок, а тут поряд говорять, що треба вступити в університет, щоб була бронь. Це таке, це наболіло».

Щоб покращити свій психоемоційний стан, респондентки, окрім звернення до спеціалістів, намагалися самостійно надавати собі ситуативну психологічну допомогу або пристосуватися до негативних емоцій, з якими стикалися.

«Стосовно психологічної підтримки... От я, наприклад, коли мій чоловік заходить на позиції на сім днів, і немає зв'язку сім днів, я починаю дивитися фільми-катастрофи. Це мене заспокоює. Може, комусь теж згодиться».

«Ви знаєте, я з усім звикла справлятися сама. Якраз так вийшло, що в мене пішов батько. Я була дуже тим обеспокоєна, за те

дуже переживала. І я вже звикла в цій болі жити. Ця біль все одно нікуди не уходить, вона не утихає. Просто звикла з нею жити».

Досвід респонденток свідчить про гостру потребу у комплексній системі психоемоційної підтримки, яка включала б індивідуальну терапію, підтримку спільнот, чутливі до військового контексту практики, а також системні зміни у ставленні суспільства до родин військовослужбовців. Без врахування психоемоційного стану цієї категорії громадян будь-яка політика соціального захисту військових і ветеранів_ок залишатиметься фрагментованою та недостатньою.

Проблеми групи

Однією з найпоширеніших проблем, з якими стикаються респондентки як близькі родички військових та ветеранів_ок, є непроінформованість про програми підтримки або заходи, що безпосередньо стосуються їхніх сімей. Подекуди учасниці фокус-груп знали про існування державних програм підтримки для військових, ветеранів_ок та їхніх родин, але не мали інформації про те, які категорії вони охоплюють або про процедуру отримання цієї допомоги.

«Перша проблема – це інформування просто. Немає інформації. Просто людина приходить зниклого безвісти – не має нічого, не знає, які мають бути дані, які мають бути документи, куди звернутись, куди побігти».

«Державних якихось програм я, чесно кажучи, навіть не знаю і не користувалася, і не бачила, і ніхто не пропонував».

Однією з перешкод на шляху до отримання інформації щодо державної підтримки була складна бюрократизована мова, якою послуговуються офіційні сторінки органів влади, а також погана обізнаність самих представників державних установ, які мали б допомагати родинам військових та ветеранів_ок отримати державну підтримку.

«Хочу сказати, що насправді інформації багато, але як вона подається – це канцеляристська мова, це незрозуміло, де буде. Допустимо, обласна адміністрація публікує новини, що проходить якийсь захід для підтримки ветеранів чи військових. Ти поки дочитаєш, де він проходить і які там умови, ти двадцять разів кинеш ту новину».

«Я сама вивчала цю всю інформацію, тому що я приходила, а на мене дивились таким очима, звідки ви це взяли, просто. Це була проблема на той момент необізнаності».

Як наслідок, частина учасниць не змогла скористатися своїм правом на отримання державної підтримки. Для тих із них, хто мав змогу самотійно забезпечити власні

потреби та потреби дітей, це було свідоме рішення, оскільки витрати ресурсів на пошук інформації та проходження процедур для отримання допомоги перевищували очікувані переваги від державної підтримки. Однак для інших близьких військових та ветеранів_ок це означало залишитися без підтримки держави, якої вони конче потребували.

«Хоча б те, що нам належить. Буває таке, що я працюю, двоє дітей, я сама, і мені просто навіть ніколи цим займатися. Коли я починаю цим займатися, в мене просто опускаються руки. Я краще заплачу».

«Наприклад, у нас там в сільській місцевості загинув чоловік, і його мати, на жаль, була не проінформована. Отак, як тут було вище згадувалося, вона мала кнопочний телефон і вона не знала ніяких сайтів, нічого».

Низька проінформованість про державні програми підтримки – це лише один з чинників, який завадив частині респонденток отримати доступ до програм підтримки. Деякі учасниці повідомляли про відмову з боку різних державних установ у наданні безоплатних послуг, передбачених чинними державними програмами. Найчастіше респондентки згадували про безплатну медичну допомогу для самих військових та ветеранів_ок, а також безоплатний проїзд у громадському транспорті. Варто зауважити, що недоступність державної підтримки для родичів військових та ветеранів_ок має ширший вплив і зачіпає самих військовослужбовців і ветеранів_ок, оскільки саме рідні зазвичай змушені проходити бюрократичні процедури й забезпечувати оформлення державної допомоги для своїх близьких.

«Друге, коли ми стикнулися з тим, що чоловікові потрібно було робити операцію. Операція була дуже складна, дуже дорогавартісна. Держава не надала допомоги взагалі. Ну, взагалі не надала допомоги».

«Державна влада допомагає в плані так само на проїзд між містами. Але якщо говорити, наприклад, про міждістанційний проїзд, ми ним не користуємося, у нас є авто. Але, наприклад, у нас один раз сталася ситуація, авто зламалося, потрібно було доїхати до міста, то чоловікові сказали, що це платно».

Особистий негативний досвід отримання державної допомоги та відсутність достатньої інформації про програми державної підтримки були пов'язані з уявленнями респонденток про недостатню залученість держави у підтримку військових, ветеранів_ок та їхніх сімей.

Іншим викликом для респонденток є недоступність якісної медичної, зокрема психологічної, допомоги – як для них самих, так і для їхніх близьких родичів – військових чи ветеранів_ок. Обговорення доступу до медичної допомоги найчастіше зосереджувалося навколо допомоги військовослужбовцям та ветеранам_кам, попри те,

що деякі респондентки мали проблеми зі здоров'ям. Вони розповідали про випадки, коли державні програми не забезпечували необхідних, на їхню думку, послуг для реабілітації військових, в результаті чого їм доводилося покривати витрати на ефективніші методи лікування власним коштом.

Натомість доступність психологічної допомоги учасниці обговорювали на особистому досвіді. У кожній з фокус-груп була щонайменше одна учасниця, яка користувалася як державними, так і недержавними програмами безоплатної психологічної допомоги. Частина респонденток залишилися незадоволеними цим досвідом. Вони відзначали труднощі у пошуку спеціаліста, з яким могли б знайти спільну мову, оскільки, на думку респонденток, не всі спеціалісти спроможні зрозуміти їхній досвід. Деякі учасниці зазначали, що після звернень по психологічну допомогу їхній стан не покращився, а іноді навіть погіршувався.

«Нам надавались там якісь мінімальні ліки, які були на той час в шпиталі. А ті ліки, які дійсно призначав лікар, які дійсно лікували, ми купували самостійно. Тому, знаєте, дуже важко. І далі – чоловік був на реабілітації. У мене чоловік був на реабілітації рік. Цілий рік був на реабілітації із-за такої складної операції. Ніхто не запропонував йому санаторно-курортне лікування».

«Є питання до фаховості. І це теж лякає і зупиняє до звертання про підтримку. Я, наприклад, теж шукала психологічну підтримку, і мені довелося дуже багато пошукати. Потім ще погуглити про спеціаліста, якого мені надали, чи, не дай Бог, він мені зараз не зробить гірше».

Для частини респонденток, відібраних для фокус-груп, проблема недостатнього фінансово-матеріального забезпечення була менш актуальною, але вони відчували сильну депривацію через падіння фінансово-матеріально становища їхнього домогосподарства порівняно з тим, що було до того, як їхні рідні долучилися до сил оборони. Особливо гостро відчувалися періоди, коли військовослужбовці перебували у навчальному центрі або були виведені поза штат після поранення.

«Більше я вам скажу, чоловіка вивели поза штат, він отримував 600 гривень, розумієте?».

«Ну, давайте будемо реалістами. І ці сім'ї треба підтримувати, бо у мене, наприклад, у сестри чоловік теж воює. І коли чоловіка забрали, і ще йому не нарахували зарплату, а вона теж на маленьку зарплату – і за квартиру заплати, і двоє малих дітей. Їй треба було реально просто, щоб дитину годували в школі. Їй це реально потрібно було, бо вона не витягувала це фінансово».

На рівні соціальної взаємодії респондентки часто стикалися з ізоляцією, відсутністю підтримки з боку найближчого оточення, суспільства та представників органів влади. Особливо вразливими до цього були окремі категорії, які не сприймаються суспільством як офіційні члени родини. Одна з учасниць, яка перебуває у відносинах з одруженим

військовим, відверто поділилася з групою що, на відміну від законної дружини, вона не має ані емоційної підтримки з боку оточуючих, ані доступу до державних програм підтримки, попри те, що підтримка та піклування про військового лягає саме на неї.

«Є люди, хто не є сім'ї, але в них є оце, термін є такий – “безправне горе”».

Побутова робота, яку до служби виконували військові та ветерани_ки, після їхнього долучення до сил оборони лягла на плечі рідних, створивши для них подвійне навантаження. Крім того, саме жінки часто беруть на себе емоційну підтримку військових, ветеранів_ок, особливо після їхнього повернення до цивільного життя, а також інших членів родини. Учасниці фокус-груп розповідали, що нерідко ставили потреби інших вище за свої, що погіршувало їхній психологічний стан.

Оцінка становища групи та державної підтримки

Респондентки у фокус-групах мали різний досвід взаємодії з державними програмами підтримки родин військових та ветеранів_ок. Частина учасниць, попри поінформованість про доступні їм програми підтримки, відмовлялася ними користуватися. Основними причинами відмовами від державних програм підтримки серед учасниць були уявлення, що інші мають більшу потребу в них порівняно з ними, відсутність часу та сил на оформлення участі у програмах та пошук інформації про них, наявність якісніших недержавних альтернатив програмам підтримки та недовіра до держави.

«Я швиденько, тому що я, швидше за все, представляю категорію молодих дружин і тому подібне, тому я, в принципі, майже не користуюся, знаєте, тим, що багатьом потрібніше, навіть тут у нас».

Протягом усіх фокус-груп учасниці неодноразово зазначали, що вони більше не мають сподівань на державну підтримку, що посилювало їхні відчуття виключеності з українського суспільства. В окремих випадках недовіра була зумовлена попереднім негативним досвідом звернення по державну підтримку, в інших – була наслідком ширшої недовіри респонденток до державних інституцій та держави як такої. У критичних ситуаціях недовіра до держави підштовхувала учасниць до пошуку підтримки серед інших акторів, передусім у громадському секторі.

«А від держави я давно нічого не чекаю. Я навряд чи думаю, що держава мені якось допоможе».

«Якщо це державна, то ми не дуже сподіваємося. Можливо, треба буде своїми силами, то ми шукаємо якісь ще відповідно приватні, якісь інші способи, щоб повернути його до повноцінного життя».

«Більше я вам скажу: пенсію нарахували неправильно. Ми зараз теж заходимо в суд по неправильному нарахуванню пенсії. Тобто держава не то, що не допомагає, а навіть намагається надурити, розумієте, своїх захисників».

«До держави не звертаюся, бо маю такий негативний досвід, коли держава сама запропонувала, а потім вийшов з того пиши. Тому або громадські організації ветеранські, або інші громадські організації, які можуть вийти десь на донорів, які допомагають».

Найчастіше респондентки згадували громадські організації та волонтерські ініціативи, що отримують фінансове сприяння іноземних донорів, як джерело підтримки для родин військових та ветеранів_ок. Рідше учасниці згадували про підтримку, переважно емоційну, від родини, близьких та друзів. Декілька учасниць згадали про підтримку, яку отримали від приватного бізнесу, організацій, у яких працювала людина до служби у силах оборони, та бригад і підрозділів, у яких військовослужбовці служать чи служили.

«Ну, тобто в мене як такої потреби ще немає, в мене велика потреба в психологічній підтримці, і я її знайшла не від держави, а я її знайшла в громадському секторі».

«Якщо хтось допоміг у чомусь, то це найближчі родичі, сусіди, знайомі і друзі. І з того, що я знаю про інших, тут на вулиці у мене є сім'ї, де загинули молоді люди. Те, що я бачу, їм допомагає теж найближче оточення».

«В нас найбільша підтримка була в тому, що фірма, на якій чоловік працював, скільки він воював, стільки вона виплачувала йому стопроцентну зарплату. Тобто він отримував військову зарплату і отримував свою зарплату. Зараз він повернувся, там скоротились проекти в них... Не дивлячись на те, що він зараз не працює, він сидить без проєкта, поки чекає, там якийсь новий проєкт буде, його ніхто не скорочує, йому виплачують зарплату, підтримують і все».

«Я хочу сказати, що я в спільноті, де мами, дружини, родичі азовців, і там ця система допомоги і підтримки просто на висоті, порівняно з тим, що розповідають інші. Що і меншому сину допомагають, і допомагали матеріально. Мені коли потрібні були дороговартісні операції – теж допомагали. Хоча було так незручно, але ніхто не хотів моїх заперечень слухати. І що треба віддати їм повагу – дуже підтримують».

Серед державних програм підтримки найпоширенішим механізмом, яким користувалися респондентки, були пільги на оплату комунальних послуг. Учасниці, які

скористалися державними програмами підтримки родин військових та ветеранів_ок, оцінювали їх радше негативно. Вони відзначали, що окремі програми підтримки не працюють на практиці через брак фінансування, що обмежує поширення програми на більшу кількість реципієнтів або унеможливорює відшкодування витрат на заходи, передбачені програмою. Окрім браку фінансування, учасниці наголошували на відсутності системного підходу до створення програм підтримки, а також на нестачі кваліфікованого персоналу, залученого до реалізації програм. Щодо останнього, респондентки найчастіше нарікали на низьку кваліфікацію психологів, залучених до надання допомоги. Не всі державні програми підтримки враховували доступність передбачених заходів у малих населених пунктах, а також для ВПО та осіб, які не мають доступу до смартфонів чи Інтернету.

«Сказали: а грошей немає, робіть, що хочете».

«Що вони зараз дають по єОселі? Бо ми подавалися. Це на живому такому прикладі. Діючий військовослужбовець – під 3%, перші 10 років – 3% і наступні 10 років – 6%, вдвічі збільшується. Перший внесок – 20–30%, але це до 3 років житло. До 3 років – це фактично коробку ти береш. Якщо родина ВПО, тобто вона має сплачувати кредит, плюс робити ремонт, плюс винаймати житло. Тобто це настільки не продумано з практичної точки зору».

«По поводу психолога могу сказать, так, у нас немає нормальних військових психологів. Може, в Києві вони і є, їх не багато, але професійних військових психологів немає. Я з цією проблемою стикнулася ще в 2015 році. Тому так, це проблема».

«Ми отримуємо пільги на комунальні, але там іде тільки тисяча гривень, цілий рік йде тільки тисяча гривень на оплату комунальних послуг. Тобто все, що більше ви там намотали, то вже за свій рахунок. А держава дає тільки тисячу гривень».

«Тобто не кожен може своїм правом скористуватися, на жаль. Тому що у когось немає смарт-телефону, у когось немає такого, наприклад, фітнес-залу, який має цей квед і працює з Мінветом. Тобто ніби картинка гарна, що ми це зробили, але скільки реально скористалося ветеранів цим – це велике питання».

Попри значну критику державних програм підтримки, на думку частини респонденток, існує позитивна динаміка у якості психологічної допомоги. Схвальні відгуки також отримали програми, спрямовані на працевлаштування ветеранів_ок, зокрема, програма зі здобуття освіти та перекваліфікації, а також програма грантової підтримки на відкриття власних бізнесів ветеранами_ками. Учасниці також позитивно відгукнулися про безплатний проїзд для учасників бойових дій, знижки на оплату комунальних послуг, безоплатне отримання медичної допомоги для військових та ветеранів_ок, безкоштовне відвідування дітьми військових культурних заходів, виплати родинам

загиблих військових. Попри обмежену критику щодо реалізації цих програм, респондентки не ставили під сумнів їх необхідність і мали запит на покращення якості та розширення цих програм.

«Зараз насправді, напевно, в розрізі абсолютно всіх таких рівнів допомоги все-таки державна залишається якоюсь базовою. Вона покриває мінімальні, але базові якісь потреби – комуналку, лікування умовно, зубопротезування умовно на дуже обмежену суму, можливість проходження реабілітації, заняття спортом».

Окрім державних програм підтримки, учасниці зверталися по допомогу до громадських організацій та волонтерів. Позитивні враження серед респонденток та бажання масштабувати цей досвід на державні програми підтримки залишили програми, спрямовані на сімейний відпочинок. Попри наявну критику на адресу держави, учасниці очікують, що саме держава, а не громадський сектор, візьме на себе провідну роль у підтримці родин і близьких військових та ветеранів_ок.

«Тому в нашій громаді зараз започаткували, ну, це теж громадські організації, що відпочинок на двох, де беруть чоловіка і жінку. І там десь відсилають в якісь санаторії. Зараз я знаю, що була програма – чоловік-жінка і дозволялися двоє дітей, але дітки мали бути до 14 років – у Карпатах. Це інша місцина, так, це опосередковані побратими. Теж це люди військові, по суті звичне середовище, де можна проговорити і переключитись».

«Щоб це не замикалося на громадських організаціях, а все-таки більше держава дякувала тим хлопцям, завдяки яким вона ще існує».

Джерела інформації

Основними джерелами інформації про доступні близьким військових та ветеранів_ок програми підтримки для респонденток були сторінки профільних громадських організацій і волонтерських ініціатив у соціальних мережах та месенджерах. Крім того, учасниці використовували горизонтальні особисті зв'язки в межах спільноти родин військових, ветеранів_ок і патронатних служб бригад для обміну інформацією. Деякі респондентки отримували потрібну інформацію з офіційних сайтів органів влади або їхніх сторінок у соціальних мережах – Міністерства у справах ветеранів, Верховної Ради, Кабінету Міністрів. Водночас вони відзначали складність у сприйнятті інформації на цих платформах.

«Це сайти, це є соціальні сторінки, є різні групи у Вайбері, Телеграмі, на які я підписана, але це все веде громадський

сектор. Тобто це не є якась державне управління, державна сторінка якась».

«Я черпаю новини з телеграм-каналів офіційних. Тобто там, де пишуть про ветеранів. Це може бути Мінвет, ну, з їхніх офіційних джерел».

Реципієнти державної підтримки

На думку учасниць фокус-груп, основними реципієнтами_ками державних заходів підтримки у сфері ветеранської політики, окрім самих ветеранів, мають бути їхні близькі та рідні. Респондентки передусім згадували осіб першого ступеня спорідненості: чоловіка/дружину, дітей і батьків військових та ветеранів_ок. Однак багато хто з них вважав за доцільне долучати до основних одержувачів допомоги й партнерів/партнерок військових та ветеранів_ок, їхніх пасинків і падчерок, а також сестер і братів. На переконання респонденток, неповнолітні діти є найбільш вразливою категорією, яка потребує не лише матеріальної, а й психологічної допомоги через втрату щоденної присутності близької людини, яка доєдналася до сил оборони.

Окремо наголошувалось, що дружини, особливо чинних військових, залишаються поза увагою держави, хоча фактично виконують подвійну роль – підтримують як сім'ю, так і військовослужбовця. Батьки також потребують підтримки, особливо у ситуаціях, коли їхній вік не дозволяє їм самостійно себе забезпечувати.

«Ну, безумовно, на найближче оточення. Але знову ж таки, торкаючись трошки закону, це дійсно ситуації бувають різні морального плану. Але за законом ми знаємо, що дружина. Напевно, і цивільна б дружина мала би право, тому що все одно ми не знаємо, які обставини спіткали людей. Діти, звичайно. Можливо, це діти, які виховуються або утримуються, тобто це можуть бути пасинки, ось падчерки військового. Звичайно, батьки. Батьки – знову ж таки це настільки все індивідуально, тому що родинні стосунки – це така дуже тонка грань. Ми знаємо, що бувають і складні стосунки, буває, і не спілкуються абсолютно».

Водночас складні родинні зв'язки ускладнюють універсальне правове регулювання. На початку обговорення учасниці фокус-груп були схильні погоджуватися, що державні програми підтримки повинні охоплювати щонайменше осіб першого ступеня спорідненості – без жодних винятків, але як максимум – всіх близьких рідних військових та ветеранів_ок. Під час спілкування окремі учасниці висловлювали занепокоєння щодо можливого несправедливого отримання вигоди й пільг, що знайшло відгук у інших учасниць, і вони починали розмірковувати над парадигмою пріоритизації категорій отримувачів державної підтримки та категорій, які не повинні охоплюватися державною підтримкою. Критерієм несправедливості розподілу державної підтримки, особливо

фінансової, була втрата тісного зв'язку з військовим_ою чи ветераном_кою, як до, так і під час чи після служби.

«Друге – про безвісті зниклих хотіла тут теж це додати. Це треба ці допомоги взагалі дуже індивідуалізувати. Тому що дійсно, дружина вона живе вже з іншим, але допомогу вона отримує. А батьки раніше не могли отримувати. Але зараз, окей, поділили, і як батькам жити з тим, коли вони знають, що невістка вже живе з кимось, але вона отримує гроші. Окей, якщо є в них спільна дитина, окей, ці гроші йдуть на дитину. Але якщо вона живе вже з кимось, і в них навіть немає спільних дітей. Це теж треба дивитися».

«Але якщо от у нас є такі випадки, дитина сама відмовилася від батька, вона навіть змінила... Хлопець змінив навіть по батькові, він змінив прізвище, він змінив по батькові, тобто він повністю відрікся від батька. Але коли мова зайшла за 15 мільйонів, щоб отримувати, вони згадали за батька. Тобто це отакі моменти, на це теж треба звертати увагу. Також з приводу загиблих. Це дуже така тема, дуже болюча. Якщо був на нулі припустимо 15 діб, хлопець ще не отримав УБД, але він загинув».

«Якщо батьки пожалуються в ТЦК – це теж треба якось розрізняти. У нас такий випадок. 19 років донька, і це йде як друга лінія, тому що по першій лінії отримують діти до 18 років за безвісті зниклого. 19 років, дитина на денному навчанні, вона вже йде другою лінією. Дружина отримує гроші, з якою не має навіть спільних дітей, а цю доньку не включили нікуди. Дівчина – добре її спасли – суїцид. Я нікому не потрібна. Тата немає, за мене ніхто не постоїть. Дівчинці 19 років відказали в грошовому забезпеченні. Дружина отримує, яка живе там з іншим вже. Ось такі моменти. І мама приходить, плаче».

Переважна більшість учасниць погоджувалася, що неможливо випрацювати системний підхід до визначення осіб, які мають моральне право на отримання державної підтримки, і тому підтримувала індивідуальний підхід до визначення реципієнтів_ок державної підтримки з урахуванням конкретного виду допомоги. Найбільший запит був щодо обмеження кола отримувачів фінансової підтримки, а найменше заперечень викликало розширення кола отримувачів психологічної допомоги.

У межах категорій, які мають право на державну підтримку, серед учасниць виникали розбіжності щодо того, яка з категорій заслуговує на більшу частку підтримки від держави. Частково цей розподіл ґрунтувався на належності респонденток до певної категорії. Так респондентки, які є дружинами військовослужбовців та ветеранів, частіше наголошували, що дружини військових та ветеранів мають отримувати більшу підтримку від держави, оскільки вони більше залучені до життя військового або ветерана, ніж

батьки. Матері військових та ветеранів_ок, навпаки, наголошували на більшій підтримці батьків військових та ветеранів_ок порівняно з дружинами. Однак були й респондентки, які надавали пріоритет у державній підтримці не тим категоріям, до яких належать самі.

«Це діти, це батьки, тому що, чому я на це наголошую, може, навіть далі десь скажу, у нас дуже багато уваги приділяється дружинам, а зовсім мало приділяється уваги саме батькам. Вони взагалі на других, третіх ролях, і це стосується всього».

«І я дуже вдячна Анні, яка сказала, що дійсно дружини військових, ми завжди були десь у затінку, знаєте. Ну, є і є. А що вони там? Вони там самі справляться. Тому для мене чисто психологічно оце емоційно. Тому що жінка бере на себе все, хто б мені що не казав. Не батьки».

Іншим критерієм пріоритизації отримувачів державної допомоги, який використовували респондентки, був статус військового_ої. Так деякі учасниці висловлювали думку, що державна підтримка має зосереджуватися навколо родин безвісти зниклих військових або тих, хто загинув. Інші, навпаки, відчували несправедливість через те, що держава приділяє більше уваги родинам ветеранів_ок, безвісти зниклих чи загиблих військових, ігноруючи потреби родин чинних військовослужбовців. У фокус-групах висловлювалися також пропозиції розподіляти частку державної підтримки залежно від тривалості служби та наближеності до лінії фронту.

«Я просто говорю, що це залежно від ситуації. Скажімо, ті хлопці, які воюють, вони отримують зарплату, вони якось можуть підтримувати родину, і тільки в цьому випадку потрібна допомога, на мій погляд. Це така моя точка зору. А що стосується пропавших безвісти і загинувших, то тут, мені здається, найбільша допомога повинна бути. Тому що, скажімо так, я не знаю, як з приводу безвісти пропавших. Людина навіть пропала, вона не може цю зарплату перечислити сім'ї».

«Дивитися, скільки людина, який вона внесок зробила в участь у звільненні і так далі. Тобто, якщо це хтось, хто там тільки-тільки став, то зрозуміло, що уваги і преференції, вони мають бути менші, ніж той, хто воює значно більше. І головне також – це участь у бойових діях на лінії зіткнення, а не просиджування за 50 кілометрів від лінії фронту».

«І хочу додати ще одне, що, на мою думку, треба керуватися допомогою живим. Насправді першим пріоритетом мають бути всі, хто повернувся, хто живий. Вони мають отримувати найбільшу допомогу, вдячність за те... Так, дуже шкода всіх, хто помер. Наша їм вічна пам'ять. Але потребують допомогу ті, хто повертається, їх треба соціалізовувати. І ті, хто повертається з інвалідністю, і ті, хто повертається просто з

психологічною неготовністю до того, що вони пройшли і що бачили».

До категорій, які не мають охоплюватися державними заходами підтримки у сфері ветеранської політики, учасниці відносили колишніх дружин, а також дружин, які вже не перебувають у фактичних відносинах із військовими чи ветеранами. Ця позиція знаходила підтримку серед учасниць усіх фокус-груп.

«Я хочу сказати щодо того, кому не давати. Не давати тим дружинам, які покинули свого чоловіка під час війни. Можете мене зацькувати, але я так вважаю. Тому що стільки, скільки з цим стикались, і що хлопці майже на себе руку накладали, тому що вона його покинула і сказала: я не збираюсь свої кращі роки витратити на те, щоб тебе чекати з війни».

Запит групи

Результати фокус-груп виявили, що потреби родин військовослужбовців і ветеранів_ок виходять далеко за межі матеріальної підтримки та потребують системного, міжвідомчого та чутливого підходу з боку держави.

Психосоціальна підтримка та безпека.

Найчастішим запитом до держави серед учасниць фокус-груп була безоплатна психологічна допомога як індивідуальна, так і у вигляді сімейної терапії. На думку респонденток, індивідуальні сеанси мають охоплювати не тільки дружин/чоловіків і батьків, а й дітей та ширше коло близьких, наприклад – партнерів/партнерок, сестер/братів. Якісні програми з психологічної допомоги мають ґрунтуватися на системному та тривалому підході до терапії, а також забезпечуватися фахівцями з досвідом проживання війни та гідною оплатою праці. Окрім поліпшення психологічного стану родин військових та ветеранів_ок, психологічна допомога має передбачати проведення тренінгів, які б навчали членів родини, як полегшити ресоціалізацію самих ветеранів_ок після повернення до цивільного життя.

«Повинні фахівці працювати з військовим. І повинні фахівці працювати з сім'єю. Готувати сім'ю до повернення військового додому. Тому що, дійсно, і ми змінюємося в тилу, і вони змінюються там. І треба знову знаходити оці точки дотику».

«А так єдине, що я потребувала, в мене було лікування безпосередньо в психіатра – це прийом антидепресантів. І після того я зараз працюю з психологом».

Одним із заходів програми психологічної допомоги, який учасниці особливо відзначали як ефективний, був сімейний відпочинок в оздоровчих комплексах. Однак респондентки застерігають, що такий відпочинок може стати додатковим тригером, якщо

передбачатиме тісну взаємодію з тими, хто не має подібного досвіду проживання війни, як військовослужбовці та їхні родини. Перебування серед членів своєї групи та обмін досвідом і переживаннями були важливою психологічною підтримкою для респонденток, тому створення просторів для взаємодії між сім'ями військових та ветеранів_ок може мати позитивний ефект. Проте, на думку самих учасниць, найкращим для їхнього психологічного стану є встановлення чітких термінів служби та демобілізація їхніх військових.

«Тут важливо саме не ізолювати жінок, але об'єднувати жінок зі схожим досвідом в певній активності для них. У мене мама ходила на розпис писанок, де жінки загиблих і жінки військових діючих, але все одно вони в своєму колективі, вони обмінюються досвідом, вони одна одну розуміють. Їм легше це переживати, їм легше з тим досвідом, ніж коли ти в колективі, де абсолютно інший світогляд і по-іншому люди сприймають».

«Тому що там можна було навпіл ділити путівку і з дружиною, наприклад, поїхати. Робить програми комплексної сімейної реабілітації з дружиною, з дітьми. Це було б дуже круто. Ми з чоловіком мали такий досвід. Це був листопад 22-го року, це був пілотний проєкт ОК "Схід". Тоді нам буквально кілька зробили пробних путівок у Буковель. Це був не сезон. Але ми поїхали, ми двоє і двоє наших дітей. І це було дуже круто».

«Мені треба, щоб мені чоловік мій був поруч здоровий біля мене. Це моя основна потреба».

Нечутливість частини українського суспільства, яка не має подібного досвіду, під час взаємодії з родинами військових та ветеранів_ок може провокувати погіршення психоемоційного стану та соціальну виключеність цієї групи. Подолання цього виклику респондентки бачать у проведенні тренінгів, спрямованих на етичну взаємодію між категоріями, які через специфіку своєї роботи найчастіше контактують з військовими та їхніми сім'ями та ширшими верствами суспільства. Крім того, учасницям важливо, щоб держава підсвічувала видимість родин військових та ветеранів_ок і труднощі, з якими вони стикаються. Це може допомогти іншим зрозуміти досвід, який проживають близькі військовослужбовців та ветеранів_ок, та порозумітися. Ще одним тригером погіршення психологічного стану родин військових є тривала відсутність зв'язку з військовими. Обмеження інформації про місцезнаходження та статус військового може бути виправданим з точки зору безпеки, але респондентки описували це як глибоко травматичний досвід, який загострював депресивні розлади. Вони наполягали на праві рідних отримувати оперативну та систематичну інформацію від командування щодо статусу військового, а також на необхідності етичного ставлення під час такої комунікації.

«Я вважаю, що, безумовно, молодь треба з пелюшок навчати, показувати і так далі. Але треба працювати і з дорослим населенням. Проводити спеціальні тренінги, спеціальне навчання в трудових колективах, вчити буквально методики,

приклади, як спілкуватися в колективах із членами сімей військовослужбовців, ветеранів і особливо наших таких категорій загиблих, зниклих безвісти і так далі».

«Щоб якимось родичам якимось сигналізували. От так. Не просто, що мовчать або там ми не знаємо, воно підвисло. А от так, як мені син сказав про товариша. Він точно мертвий, його тіло ми бачили з дрона. Ну щоб була якась конкретика. Бо так, ну застрелитися можна, слухайте».

«Тобто в мене ніколи не було ніякої людини в комунікації, куди б я могла звернутися, дізнатися. 39 днів немає зв'язку – де з ними і що. Хоча б говорили, що вони там на завданні. Вони там-то. У них же є зв'язок між собою по раціях є, а у батьків немає. Тобто велика проблема в тому, що від батьків приховують будь-яку інформацію, де знаходяться їхні рідні».

«Давайте так, всі ми говоримо про те, що після війни буде 5 мільйонів ветеранів і членів їхніх родин, але внесок родин, внесок дружин, чоловіків-військових, він величезний, і це теж треба показувати в суспільстві. Я не маю на увазі, що з родин треба робити героїв чи ще щось. Само собою розуміється, що цим родинам було дуже важко, але підсвідчувати їхній внесок – це теж було би важливою, і було би підтримкою для багатьох родин, для багатьох багатодітних родин, для тих, хто давно був у шлюбі, і в них кардинально змінилося життя. І потім, після повернення, життя теж змінилося. Історії цих людей. Тому що навіть прочитати іноді історію жінки, яка бореться за свого чоловіка після повернення, – це може якимось бути дуже терапевтично, бо хтось теж зіткнувся з таким. А цього в принципі немає».

Сім'ї, в яких військові виконували частину побутових обов'язків до приєднання до сил оборони, потребують додаткового супроводу та допомоги у виконанні побутових завдань на період їхньої служби. Особливо це актуально для родичів військових, які через вік або стан здоров'я не можуть забезпечувати побут самостійно і не мають фінансової змоги оплатити ці послуги на ринку праці.

«Наприклад, мені треба щось там скласти, дрова порізати, щось таке. Я сама не годна, а заплатити комусь, то треба великі гроші заплатити. А якби хтось, якісь волонтери допомогли, хоча б раз там на місяць прийшли. Я думаю, що багато таких старших людей мають таку саму проблему».

Інституційна ефективність і доступ до послуг.

До цієї категорії належать запити на інформування про права та можливості групи, зміни в умовах отримання державної підтримки та поліпшення її якості, а також створення

централізованих місць надання та отримання державної підтримки. Респондентки акцентували на важливості спрощення процедур, кращій комунікації з органами влади, розширенні доступу до ресурсів і впровадженні реалістичних механізмів соціальної політики.

Низька поінформованість респонденток про доступні для них державні програми підтримки та процедуру подання заявок і документів зумовила їх низьку залученість до цих програм. Тому учасниці фокус-груп неодноразово наголошували на потребі у більш доступному та зрозумілому механізмі інформування, який би використовував вже наявні соціальні зв'язки та канали комунікації. На рівні малих громад це можуть бути збори або місцеві групи у соціальних мережах. Однак це також потребує підвищення кваліфікації комунікаційних відділів органів влади та обізнаності працівників, які безпосередньо супроводжують членів родин військових та ветеранів_ок під час подання документів на державні програми підтримки.

«Другий пункт – це інформування. Я от раніше згадувала, що є гранти, є якась психологічна підтримка. Так, цього мало, але ще менше інформування про це. Навіть я там, враховуючи, що я сама працюю теж з темами, з ветеранами, з вшануванням пам'яті. Тобто я сама належу до цієї категорії і працюю з цими категоріями, про деякі можливості я навіть не знаю. Мені хтось передасть, хтось підкаже. Я потім уже починаю стежити за якимись там сторінками, де розказують про ті чи інші активності і тому подібне».

«А буквально якісь зустрічі в громаді проводити. Хоча би рідко, але на якийсь період інформувати оцих літніх людей, які не мають змоги користуватися такими свіжими засобами зв'язку. Це було би дуже важливо».

Визначення умов та видів державних програм підтримки має відбуватися з залученням самих військових, ветеранів_ок та їхніх родин як на етапі дослідження потреб групи, так і під час впровадження самих програм. Щоб покращити вже наявні програми, респондентки пропонують спростити процедури подання на участь у державних програмах підтримки, активніше залучити міжнародних донорів до фінансування програм та громадський сектор до їх реалізації, надати військовослужбовцям право самостійно визначати коло осіб, на яких поширюватимуться державні програми підтримки родин військових та ветеранів_ок.

«Ключові пріоритети державної ветеранської політики мають бути такі, щоб їх сформували самі ветерани і родини ветеранів».

«Ще важливо, щоб держава сама робила такі дослідження, організовувала дослідження з аналітикою і таке інше. Тобто, забезпечувала... Перш ніж інформувати, треба попитати, про

що треба інформувати. Цього дуже бракує. І я знаю, що дуже мало хто взагалі спілкується саме з родинами».

“Ну, і так само трошки, напевно, в цих закладах, де пенсійні, ЦНАПи – чи зменшити бюрократію, чи ще щось... Бо інколи хлопці приїжджають, і в них немає на все часу, щоб це все швидко так оформити. Вони витрачають просто свою відпустку на те, щоби посидіти з бумажками в кабінетах і все».

Економічна спроможність.

Серед учасниць є запит на зміцнення економічної незалежності сімей через підтримку ініціатив жінок, які стали основними утримувачками родини після того, як їхні чоловіки або партнери приєдналися до сил оборони, а також через інвестування у майбутнє покоління. Респондентки воліли б, щоб позитивний досвід програми видачі грантів на ветеранський бізнес був поширений і на них самих. Відсутність власного житла, особливо серед респонденток, які є ВПО, збільшує фінансове навантаження на родини військових та ветеранів_ок. Нинішня програма кредитування житла, на думку учасниць, є неефективною, оскільки не відповідає фінансовим можливостям таких сімей. Для цього учасниці пропонують, щоб житлові кредити для військових та ветеранів_ок були безвідсотковими і охоплювали ширший діапазон пропозицій на вторинному ринку житла. У випадках, коли військові повертаються до цивільного життя з інвалідністю, низька доступність публічного простору позбавляє їх можливості самостійно задовольняти свої потреби. Ці обов'язки лягають на їхніх рідних, що обмежує доступ останніх до ринку праці.

«Інша проблема, що досить мало грантів, які спрямовані на підтримку тих самих бізнесів, але саме жінок. Там було – підтримуємо бізнес ветеранів. Але ветерани пішли на війну, а їхні жінки прийняли на себе бізнес. І тут така була теж дилема: треба УБД чоловіка, щоб він подався. Але він не може захистити свій проєкт. Тому це дуже було складно».

«Відкрийте такі кредити на вторинку! Щоб людина могла заїхати нехай там зі старим ремонтом і так далі, але вона вже буде жити у своєму житлі. Оце, звичайно, таке досить для нас болюче особисто питання. Боже, це хотіла щось додати. Зараз ще подумаю, хтось ще з колег скаже, а я додам».

Визнання та реінтеграція військових.

Визнання внеску військових та їх реінтеграція є важливими для родин, оскільки це легітимізує самопожертву близьких та сприяє відновленню почуття справедливості, безпеки та соціальної підтримки. На думку учасниць, ключем до успішної реінтеграції військових є їх повернення на ринок праці. Респондентки наголошують на необхідності системного підходу до працевлаштування ветеранів_ок, зокрема через створення гнучких умов зайнятості для військових, перекваліфікацію, а також запровадження програм професійної реінтеграції для ветеранів з інвалідністю.

«Потім про те, що хлопці, які повернуться, треба їх працевлаштовувати, щоб вони були зайняті, щоб вони були корисні для держави і для суспільства. Це дуже важливе теж питання».

Підтримка родин загиблих, поранених та полонених має бути пріоритетом державної політики і передбачати не лише соціальні гарантії, а й моральне визнання. У цьому контексті учасниці закликають розвивати культуру вшанування пам'яті на всіх рівнях – від належного проведення хвилини мовчання та створення просторів пам'яті до правового забезпечення почесного поховання ветеранів. Окремий наголос респондентки роблять на ролі освіти та суспільної свідомості, зокрема через впровадження освітніх програм, які формуватимуть у дітей розуміння внеску військових та їхніх сімей у захист держави, а також, як очікують учасниці, зменшуватимуть вплив ворожого інформаційного простору.

«Це виконання для галочки якихось простих дій. Я, допустимо, кажу про хвилину вшанування. В Дніпрі це величезна проблема. О 9:00 одиниці тільки зупиняються, і це дуже боляче. І це на рівні місцевого самоврядування для галочки робиться. Тільки з якихось критичних подій. Я б сказала – це більше на місцевих рівнях заохочення політик підтримки хвилини мовчання, присвят військовим, якихось свят. Не просто так покласти квіти, а культура вшанування загиблих, родичів полонених».

«Це комплексна проблема, але мені здається, треба на рівні держави і рівні місцевого самоврядування, рівні освіти, – бо в школах це теж для галочки часто робиться, – розказувати щоденно, який внесок роблять військові, родини ветеранів, загиблі, ті, хто пропав безвісти. Який щоденний внесок вони роблять, щоб Україна була і цивільні продовжували своє життя».

Ветеранська політика: як її бачать ветерани та ветеранки

Пріоритетні групи ветеранської політики

Ветеранки та ветерани, залучені в межах глибинних інтерв'ю, наполягають – державна підтримка має бути спрямована передусім на тих, хто безпосередньо брав участь у бойових діях, а також на дітей та найближчих рідних. Насамперед ветеранки наголошують на потребі в підтримці демобілізованих за станом здоров'я, ветеранів та ветеранок з інвалідністю, без житла. Говорячи про сім'ї ветеранів та ветеранок, респондентки звернули увагу на необхідність впровадження індивідуального підходу щодо забезпечення тих чи інших членів родини ветерана, зокрема родини загиблого захисника чи захисниці.

«Я так вважаю, що кожен випадок окремо має розглядатися не в цілому, а в будь-якому законі чи в будь-якому, я не знаю, в якихось статтях захисту соціального має бути обов'язково простір для винятків, або ці винятки мають бути позначені все ж таки. Тому що дуже багато незахищених людей залишається після того, як або зникає безвісти, або гине, або в полон потрапляє людина, боєць». (Інтерв'ю №7, ветеранка, діюча військовослужбовиця)

«У кожній сім'ї є свої близькі люди. У когось батьки старенькі, яким необхідна допомога. Тобто, в першу чергу, їм треба. У когось там дружина не працююча, якій потрібна допомога, щоб навіть ту ж саму їжу купити. Тому що, в принципі, всі гроші, які заробляються там, вони там же і залишаються – на нулі (...)». (Інтерв'ю №2, ветеран, демобілізований, особа з інвалідністю)

«Виходить, якщо в одного з моїх синів є біологічний батько зараз пенсійного віку. І, не дай Боже, щось стається з моїм сином (ред. – син-військовослужбовець), (...) виростив його вже мій другий чоловік, – то батько біологічний має право на компенсацію. І повірте, що він буде вимагати цієї компенсації, буде претендувати на неї. Хіба це справедливо? І тут дуже багато таких випадків. (...) І я вважаю, що як такі особи повинні бути прописані саме в особових справах. (...) я склала заповіт, і після, не дай Боже, моєї загибелі, право на отримання компенсації будуть мати мій чоловік і мої діти, як такі єдині, хто в мене є. Все. Ніякі інші родичі.» (Інтерв'ю №1, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

Особливу увагу респондентки приділяють вразливим категоріям – родинам безвісти зниклих, загиблих, поранених захисників. Ветерани наголошують, що соціальні гарантії мають охоплювати не лише дружин і дітей, а й цивільних партнерів, одностатевих партнерів та літніх людей, що були фактичними опікунами для деяких полеглих захисників та захисниць. У відповідях учасниць інтерв'ю неодноразово звучить заклик

до більш гнучкої системи, яка дозволяє враховувати складні життєві обставини та не покладається лише на вузько визначене «ближнє коло родичів».

«(...) батьки, дружини, чоловіки, партнери або партнерки цивільні, тому що є цивільні шлюби, і є у нас одностатеві шлюби. Я наголошую на тому, що вони у нас неузаконені, але є також такі люди, які чекають, і вони наче позбавлені того права бути дотичними на законному рівні до своїх рідних і отримувати теж якісь соціальні гарантії, на жаль. Це питання теж дуже болюче на сьогодні, тому що незалежно від гендерної ідентифікації в своєму особистому житті, люди захищають країну, вкладають туди життя і здоров'я, і вони мають право і їхні партнери на повний пакет соціальних гарантій».
(Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

На думку опитаних ветеранок, які продовжують працювати на благо ветеранської спільноти, українське суспільство демонструє психологічну незрілість у взаємодії з темою втрати, що призводить до певної маргіналізації вдів загиблих захисників. Їх часто залишають поза увагою, як носіїв «незручного» досвіду горя, що нагадує про крихкість життя і присутність смерті в умовах війни. Така соціальна реакція формує додаткову ізоляцію для жінок, які пережили втрату, і потребує переосмислення підходів до публічного вшанування та підтримки родин загиблих.

Особливу увагу опитані ветеранки звертають на підтримку дітей ветеранів та захисників, як одну з пріоритетних категорій ветеранської політики. Ветеранки часто відчують провину за втрачений час, неможливість приділяти більше уваги дітям, оскільки перебувають на службі та безпосередньо в умовах бойових дій. На думку респонденток, особливої уваги потребує питання компенсацій у зв'язку з втратою – кошти від держави необхідно безпосередньо спрямовувати на дитину, її розвиток та майбутнє.

«Якщо при загибелі батька мати з батьком були розлучені, то тут мають бути захищені інтереси дитини на державному рівні. І компенсація по втраті годувальника повинна виплачуватися дитині по досягненню повноліття. Тобто це має бути рахунок в банку. Це має бути реально захищено. А не мама (ред. – витратила кошти), а дитина навіть поняття не має, що в неї колись була якась компенсація.» (Інтерв'ю №1, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

Ветерани й ветеранки гостро засуджують поділ між тими, хто отримав статус до чи після 2022 року, вважаючи таку практику несправедливою. Вони також виступають проти прирівнювання волонтерів, капеланів-волонтерів чи осіб, які не брали прямої участі в бойових діях, до ветеранів, наголошуючи на відмінності досвіду та ризиків.

«Мене взагалі обурює те, що ділять ветеранів. Реально обурює. Є ветерани, котрі отримали посвідчення до 2022 року, наприклад, а є ветерани, котрі отримали посвідчення наразі під час уже повномасштабного вторгнення... Я взагалі рахую, що ветеранів

ділити не можна. (...) Саме найбільшій підтримки потребують у нас ветерани і ветеранки, які були звільнені за станом здоров'я... І найбільше... найважча категорія, яка на сьогоднішній день потребує найбільшого захисту від держави і Міністерства ветеранів – це родини безвісти зниклих.» (Інтерв'ю №5, ветеранка, демобілізована)

У фокусі дискусії щодо пріоритетних груп ветеранської політики також є: нерівномірний розподіл ресурсів, відсутність чутливості до індивідуальних життєвих обставин та збереження застарілих норм, що не враховують трансформацій українського суспільства, зокрема в частині сімейних структур. Досвід ветеранської спільноти актуалізує потребу у переосмисленні принципів ветеранської політики: від підходу «за статусом» до підходу «за наслідками участі в бойових діях» – з визнанням складних обставин втрат, відповідальності та соціальної вразливості. Крім того, результати інтерв'ю демонструють, що ієрархізація ветеранів і штучно створювана конкуренція між різними групами лише поглиблюють фрагментацію спільноти та ускладнюють побудову солідарної політики повернення.

Проблеми та потреби ветеранок

У цьому блоці дослідження окреслено численні системні виклики, з якими стикаються ветерани та ветеранки в цивільному житті. Йдеться про економічну вразливість, зокрема матерів-одиначок, нестачу соціальної підтримки в громадах, дискримінацію, нерозуміння з боку суспільства та брак спеціалізованих програм допомоги.

«У мене багато подружок, які мають дітей. А в нас дуже мало програм насправді в державі, які розраховані на матерів-одиначок ветеранок. Насправді це не розглянуто на державному рівні. Тобто у нас окремо розглянуті матері-одиначки, але військові – це трошки інше. І у нас є цей момент, ветеранка – теж жінка, вона теж з різним досвідом може стикатися. Може таке статися, ну от немає в неї чоловіка, і вона одна виховує дитину. Але на державному рівні якихось програм я не бачила». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

«Добре, я повернулася на зарплату лікаря. 7 тисяч гривень. Мені сказали почекати. Через пів року може збільшиться зарплата. Двоє дітей, я мата-одиначка (...) Я проживу за 7 тисяч в місяць?» (Інтерв'ю №4, ветеранка, демобілізована)

Ветеранки стикаються з відчуженням і браком соціального визнання після повернення до мирного життя: їхній бойовий досвід часто ігнорується або знецінюється і в професійному середовищі, і в ширшому суспільному контексті. Відсутність базової поваги, підтримки та емпатії з боку оточення посилює відчуття ізоляції, травматизації та неприйнятності, що ускладнює реінтеграцію та повернення до цивільної ідентичності.

«В першу чергу мені хотілося б, це такі нематеріальні речі, щоб мене суспільство приймало, що я проходила службу, якусь таку повагу до

себе, щоб люди навчилися не задавати глупих питань». (Інтерв'ю №9, ветеранка, демобілізована, особа з інвалідністю)

Окрім того, за словами респонденток, ветеранки також стикаються з нерозумінням і емоційною відстороненістю з боку найближчого оточення, зокрема дітей, що посилює їхнє прагнення до визнання власного вибору та досвіду служби. Брак суспільної обізнаності про реалії війни і травматичний післявоєнний досвід ускладнюють відновлення довіри та близькості в родинних стосунках, залишаючи ветеранку сам на сам з тягарем пережитого досвіду.

«Зараз вже плюс-мінус у нас все нормально. Дуже таке було непорозуміння, чого я взагалі пішла на ту війну. Чого ти туди пішла? Ти що не могла тут знайти нормальну роботу? (...) Из-за того, что у меня были проблемы большие со здоровьем, ругались мы часто, обижалась я. Мне хотелось этого признания, что я на войне была, чтобы мной дочка гордилась, мама. (...) Может быть, какие-то моменты я им не могла рассказать. Но я думаю, что если бы я рассказала, ничего бы не изменилось. Это был мой выбор. Сейчас я к этому отношусь нормально, потому что человек не может понять, пока он туда не попадет». (Інтерв'ю №9, ветеранка, демобілізована, особа з інвалідністю)

Окрему увагу респондентки звертають на суспільне знецінення бойового досвіду жінок та стереотипи, що унеможливлюють для них повноцінну інтеграцію. Ветеранки часто стають об'єктами хейту – як через їхню зовнішність, так і за прагнення повернутися до нормального життя. Також пролунала критика щодо державних підходів, які уникають глибокого вивчення й розуміння реального досвіду ветеранів, зокрема через формальність, декоративність і відсторонення самих ветеранів від процесів ухвалення рішень.

«У нас в суспільстві, знаєте, я звернула увагу на такий момент, що є така негласна заборона ветеранкам ходити красивими. Тому що якщо ветеранка виглядає привабливо, на неї одразу починається хейт або прямий, або якийсь опосередкований, що начебто, якщо вона гарна, то вона не воювала. (...) Але ж більшість ветеранок, хто пройшли дуже тяжкий шлях, і для них повернутися до цивільного життя насправді дуже складно. І, з одного боку, суспільство начебто намагається підтримати ветеранок, але з іншого боку – просто хейтить їх за те, що вони хочуть гарно вдягатися і за те, що вони хочуть гарно виглядати». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

Попри внутрішню мотивацію до самопомогі та ментального відновлення, опитані ветеранки зауважують низьку ефективність системи психологічної підтримки в Україні: брак фахових спеціалістів, низька якість підготовки та нерозуміння специфіки військового досвіду створюють бар'єри для отримання якісної допомоги, перекладаючи відповідальність за відновлення винятково на самих ветеранів та ветеранок.

«Я, например, знаю, что то, что я бегала искала психологов сама – это не говорит о том, что я слабый человек. Это говорит на самом деле о том, что я сильнее, чем я о себе думала. Потому что я хочу себе помочь. Я хотела себе помочь, чтобы мне не стало хуже, чем мне было. (...) Если бы я сама не приняла решение сама за себя, меня, наверное, уже даже в живых не было б». (Інтерв'ю №9, ветеранка, демобілізована, особа з інвалідністю)

«У нас дуже мало психологів, які компетентні. У нас дуже мало спеціалістів, які розуміють, що вони роблять. (...) Ті ж самі психологи, психіатри, невропатологи не знають, куди себе пропихнуть. Вони навчалися не дуже добре, їх не взяли туди, куди їм потрібно. І куди вони йдуть в інтернатуру? До військових. І все закінчується дуже погано». (Інтерв'ю №8, ветеранка, демобілізована)

«У нас багато психологів насправді не розуміють про що досвід ветеранок. Вони багато упускають в тому, що дівчата на війні втрачають окрім здоров'я, ще й свою репродуктивну функцію. (...) І не всі психологи вміють з цим працювати. Багато там є таких фраз, які у нас в суспільстві називають умовно забороненими. Це такі фрази, як, умовно, аборти, втрата вагітності... Тому що ми розуміємо, що військова служба – це не лайтовий курорт, де можна зберігати вагітність. Ці проблеми є, але з ними мало хто працює з психологів». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

Опитані демобілізовані ветеранки засвідчують не лише окремі індивідуальні труднощі, а й загальне ставлення до ветеранів як до «інакшої» частини суспільства, яке уникає погляду в обличчя втратам, травмам і складним питанням. У підсумку наявні потреби вимагають не реформи чи розширення пільг, а комплексної зміни підходу – з урахуванням людської гідності, різноманітності досвіду та активного залучення ветеранок та ветеранів до формування політик.

Окремі проблеми та потреби ветеранок у війську

Респондентки неодноразово акцентували на наявності упереджень в суспільстві стосовно ролі жінок у війську, що призводять до системного знецінення їхнього бойового досвіду та професійного внеску. Гендерні стереотипи і сексистські практики – від сумнівів у справжності їхньої участі в бойових діях до образливих форм «визнання» – не лише принижують гідність ветеранки, а й ускладнюють її доступ до рівних можливостей під час військової служби та після повернення до мирного життя.

«У нас чомусь таке упередження, що якщо жінка у війську, то вона там не воює, або пішла вирішувати свої особисті питання, питання фізіологічного характеру та задоволення. (...) Був навіть певний період, коли навіть медальки, щоб заохотити жінок йти до війська – “Краса

батальйону”, там щось таке. Це настільки знецінює, ви знаєте, плювок в обличчя насправді. Тому що жінки роками виборюють своє право стояти офіційно на бойових посадах. Вони на рівні з чоловіками виконують бойові задачі і дуже часто вони докладають набагато більше зусиль, щоб отримати якісь посади». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

Особливо гострою залишається проблема відсутності доступу до якісних медичних послуг, зокрема в питаннях жіночого здоров'я та репродуктивних втрат, які, на думку респонденток, досі ігноруються навіть у фаховому середовищі. Окремою проблемою як для ветеранів, так і для чинних військовослужбовців залишається корумпованість медичної системи. Попри те, що це питання не є предметом цього дослідження, виклики для ветеранок і в цивільному житті, і на службі часто безпосередньо пов'язані з якістю медичного обслуговування.

«(...) це така відмазка існує: ти маєш пройти жіночого лікаря, щоб все було ок. Але багато із дівчат просто не можуть добратися до того жіночого лікаря. Вони продовжують знаходитися на фронті. (...) У військових є гарнізонний шпиталь, в якому насправді, ну, не ті фахівці, які тобі потрібні. (...) Тобто абсолютно нерівні умови виходять для жінок в мирному житті, як кажуть, і жінок на фронті. Немає такого ставлення до жіночого здоров'я, яке насправді дуже потрібне. (...) Тобто що стосується здоров'я, то воно стосується не тільки жінок. Але жінок найгостріше. Бо ми не маємо такої можливості якісно отримувати оці послуги». (Інтерв'ю №7, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

«Та є проблеми, але я не знаю, наскільки тут держава може повпливати, тому що це Міністерство оборони, і стосується це ВЛК. МСЕКи – формально щось там їх поприбирали, попередньо вносили, але нічого не змінилося, а ВЛК – це жахлива структура. (...) Ми зіткнулися з цим безпосередньо, коли мій 18-річний на той момент син пішов на контракт служити. (...) І нам тоді вже затулили певну суму, сказали, що для того, щоб йому підписати ВЛК на службу, на контракт, ми повинні були заплатити. (...) Є люди, які дозволяють собі заплатити і таким чином зробити собі ВЛК обмежено придатного». (Інтерв'ю №1, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

На етапі глибинних інтерв'ю в межах дослідження було зафіксовано думку про нерівномірне представлення інтересів жінок у ветеранському русі: демобілізовані ветеранки отримують більше можливостей для публічної артикуляції власних інтересів, натомість досвід ветеранок та військовослужбовиць, які ще не завершили службу, залишається поза увагою. Це посилює розрив між групами всередині жіночої військової спільноти та ускладнює діалог про забезпечення базових потреб жінок на фронті, які часто знецінюють або висміюють у публічному дискурсі.

«Існує такий не те щоб бар'єр, а існує отакий поділ: “о, ми ветеранки, ми маємо час і натхнення, ми поїдемо, ми будемо представляти, ми

будемо брати участь у всіх програмах, ми будемо робити все, щоб розказати, які жінки класні в армії”. А самі жінки в армії, які до ветеранок ще не дожили, не дослужили, то вони залишаються все одно якось трошки в тіні і не мають можливості сказати про себе, розказати про свої проблеми, про свої потреби. Тому що дуже багато зазвичай, коли починаєш говорити про ту ж, наприклад, форму або білизну, таке нагальне, то тебе можуть просто обсміяти і сказати, а чого ти взагалі-то пішла в армію?» (Інтерв'ю №7, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

Думки респонденток свідчать про те, що жіночий досвід в армії тривалий час лишається частково невидимим. Це виявляється як у формі суспільних упереджень і знецінення бойової участі жінок, так і в інституційній неспроможності враховувати їхні базові потреби – зокрема в сфері охорони здоров'я. Ветеранський дискурс також залишається нерівномірно репрезентованим, що може мати наслідки для умов служби та відновлення жінок в майбутньому та посилити фрагментацію ветеранської спільноти.

Окрім того, ветеранки, зокрема досвідчені бойові медикіні, стикаються у війську з системними викликами бюрократичних процедур, відсутністю реального обліку потреб, застарілими нормативними актами та непрозорістю в логістиці, що створює критичні розриви між офіційною звітністю та фактичним забезпеченням військовослужбовців. Це не лише ускладнює службу, а й може демотивувати.

Проблеми та потреби членів родин ветеранів та ветеранок

Глибинні інтерв'ю з ветеранками виявляють, що психологічна трансформація після бойового досвіду має значний вплив не лише на самих ветеранів, а й на їхні родини, зокрема на дружин і дітей. Однією з головних проблем респонденти визначають відсутність комплексної психологічної підтримки для членів сімей, які часто не готові до глибоких змін особистості ветерана після повернення. Розрив між очікуваннями до «колишньої» особистості і реальністю після фронту породжує напругу, нерозуміння і емоційне відчуження в родині.

«Проблема моральна – це більше всього. Тобто не тільки ветерану потрібна психологічна допомога, а в більшій частині, мабуть, членам сім'ї. Тому що людина, приходячи звідти, вона міняється в корінь, вона міняється на 180 градусів. Але сім'я пам'ятає того, який був до війни, і вона чекає, що ця ж сама людина і прийде. Ні, її вже не буде, її вже ніколи не буде. Допустимо, це те, що стосується навіть мене. Дружина чекає, що я... А де ж ти той, який був? А в мене не виходить бути тим вже. І більше, мабуть, все-таки треба працювати з членами сім'ї, особливо з дружинами, з дітьми». (Інтерв'ю №2, ветеран, демобілізований, особа з інвалідністю)

Ветерани наголошують, що першочергової уваги в державній політиці потребують саме родини, які часто залишаються поза фокусом ветеранських програм. Підтримка дружин і дітей – це не лише соціальна, а й реабілітаційна складова, без якої неможлива повноцінна адаптація ветеранів до мирного життя.

«У мене дві доньки, у мене троє внуків вже, (...) і тому хотілося б, щоб всі якісь права, які є у ветеранів, у учасників бойових дій, у ветеранів війни, то хотілося б, щоб вони поширювались на дітей не тільки до 23 років. Я розумію, що ті, що більше 23 років мають, вони вже працюють і дещо заробляють, але люди і до 23 років можуть працювати, заробляти. Словом, трошки не зрозуміла така політика в плані вікового цензу. Якщо я не можу звільнитися до 60 років і продовжую служити, тобто мене бракує в сім'ї, скажімо так, мої діти мають теж на собі відчувати якусь підтримку з боку держави». (Інтерв'ю №7, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

Хоч потребу прямо не артикульовано, та з досвіду опитаних ветеранок, окремої уваги та підтримки потребують родини ветеранів і захисників, які втратили домівки в окупації, змушені були переїхати з прифронтових громад як ВПО. Такі сім'ї стикаються з комплексними викликами адаптації: від фінансових труднощів та втрати звичного соціального середовища до морально-психологічної дезорієнтації та переживаннями через загрозу життю рідної людини у війську, що негативно позначається на якості життя всієї сім'ї захисника/захисниці.

«Ми родом із Запоріжжя, з маленькими дітьми зараз там не дуже безпечно, і тому вони (ред. – доньки) змушені були виїхати як ВПО. Тому зараз маємо купу проблем – і соціально-побутові, (...) і це теж дуже серйозні і морально-психологічні та й фізичні проблеми. Бо все не так, як ти звик, як ти будував до цього. Зараз всім важко, тому що пів країни десь так поневіряється. Отакі проблеми у моїх жінок». (Інтерв'ю №7, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

Члени родин ветеранів та ветеранок є невидимими носіями досвіду війни, який здатен вражати їх хоч і опосередковано, але глибоко. Відсутність системної психологічної підтримки, недостатня увага з боку держави, а також соціальні й психоемоційні виклики, спричинені вимушеним переміщенням, роблять родини захисників вразливою категорією. Це потребує окремого фокусу у ветеранській політиці як важливої частини успішної реінтеграції захисників і захисниць у мирне життя.

Шляхи розв'язання наявних проблем

Відповідаючи на запитання: «Хто допомагав вам у вирішенні ваших проблем у цивільному житті?» абсолютна більшість опитаних в межах інтерв'ю зауважили, що всі питання розв'язували самотійно. Відтак ветеранки переважно залишаються сам на сам із викликами, що постають після звільнення з військової служби та переміщення родин

з окупованих територій, і змушені покладатися на власні ресурси, підтримку родини або неформальні зв'язки, оскільки з боку держави чи офіційних структур вони не отримали достатньої допомоги.

«(...) все, що залишається, це робота над собою, це мегаважливо. Мені це допомагає, правда. От мені допомогло це не зламатися, коли я звільнялася, коли мій дім був окупований, коли я дізналася, що мою маму в окупації мучили, коли я зрозуміла, що вона ходити майже не може після того, як до неї приходили кацапи, і коли я розуміла, що хтось з моїх близьких потрапив в полон, то саме внутрішній цей стержень, він допомагав мені дуже сильно. І, звичайно, допомагає у цей момент звертатися до фахівців, коли треба. От до психологів і до психотерапевтів. Це прямо дуже важливо. Не соромитися просити про допомогу. І вміти не тільки давати цьому світу, ваш захист, ще щось, але й вміти взяти. Це такий баланс». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

Респонденти висловлюють чітке усвідомлення необхідності системних змін у підходах до ветеранської політики. Серед головних напрямів покращення вони називають централізацію інформації для ветеранів, забезпечення єдиної координуючої структури, що дозволить уникнути розпорошення зусиль та дублювання функцій між міністерствами.

Неодноразово в межах інтерв'ю було озвучено потребу в наданні пріоритету чи винятку під час обслуговування військових та ветеранів, виділення окремого часу або днів у державних установах для обслуговування винятково учасників бойових дій, що дозволить зменшити напругу серед ветеранів та навантаження на систему.

«Я б, допустимо, зробив би в будь-якій організації державній хоча б два дні на тиждень обслуговування тільки ветеранів. От тільки ветеранів, більше нікого. Понеділок-п'ятниця, вівторок-середа. Ветерану по барабану, він і в неділю може прийти. Я розумію, що в неділю ніхто не хоче працювати, але до цього ті самі ветерани не звикли. Вони звикли захищати 24 на 7. У них немає вихідних, у них немає свят, у них немає нічого. А тут, коли вони сталкуються: субота – короткий день, в неділю – не працюємо. До побачення». (Інтерв'ю №2, ветеран, демобілізований, особа з інвалідністю)

«Я бачу рішення, можливо, так, щоб в лікарнях, найближчих лікарнях до того місця, де жінка служить, нехай буде для них виняток. Не треба звертатися до свого сімейника, не треба звертатися до свого гарнізонного лікаря. Жінка приходить в лікарню, жінка військова, чинна військова, діюча військова, і її приймають. Мені здається, що не найгірші, а нехай навіть найліпші спеціалісти, нехай зроблять виняток для жінки військової, яка вряди-годи там вибирається в лікарню і має право пройти тих лікарів, які їй потрібні. Просто для того, щоби жити

далі, а не просто служити». (Інтерв'ю №7, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

Окрім того, респонденти вказують на необхідність перегляду підходів та практик забезпечення потреб ветеранів на службі, оновлення, зокрема діджиталізації, форм звітності та загальну потребу актуалізації військової нормативної бази, яка досі ґрунтується на радянських стандартах.

На думку респонденток, наявна модель соціального супроводу ветеранів та їхніх родин, (зокрема помічники ветеранів) не охоплює повноцінно малі громади, що свідчить про потребу в перегляді підходів до територіального охоплення соціальних послуг. Це може призводити до ізоляції однієї з вразливих категорій – літніх батьків захисників, а також ветеранів, які потребують побутової та психологічної підтримки.

«Зараз є фахівці з супроводу ветеранів, це дуже класно, але дуже мало, зокрема, по громадах, особливо маленьких, соціальних працівників, які могли б навідуватися до наших ветеранів і ветеранок, які проживають в маленьких громадах, в маленьких селах. Тому що виходить так, що вони залишаються наодинці насправді з цими моментами. Навіть мами, якщо повертатися до мам захисників і захисниць, вони теж переважно жінки вже не молоді, вони інколи потребують допомоги, такої спеціальної – знаєте, в магазин сходити, чи ще якісь моменти зробити. І це, ну, дуже державою не продумано. Тому розширення саме таких спеціальних соціальних працівників, які могли б приходити пару разів на тиждень – це було б дуже важливо». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

Усі ці пропозиції відображають прагнення до більш ефективної, чутливої до потреб ветеранів і прозорої системи державної підтримки, здатної оперативно реагувати на реальні виклики. Шляхи покращення становища жінок у сім'ях ветеранів вбачаються передусім у системності підтримки, яка б охоплювала: спеціалізовану психологічну допомогу для різних категорій членів родин захисників та ветеранів; просвітницькі та освітні програми з адаптації до життя після війни, зокрема для дружин ветеранів; забезпечення адаптивних умов доступу до соціальних послуг для різних членів сім'ї ветерана, зокрема й самого ветерана, залежно від життєвих обставин.

Оцінка державної підтримки

Аналіз глибинних інтерв'ю з ветеранками вказує на наявність системних проблем у реалізації пільгових програм, що мають на меті забезпечити потреби учасників бойових дій. Респондентки вбачають розрив між задекларованими державою гарантіями і реальним доступом до послуг. Ветеранки наголошують на бюрократичній складності процедур, неефективній комунікації між установами, незрозумілих умовах надання пільг та недостатньому інформуванні про наявні можливості. Також наголошують на

відчутті недовіри до державних інституцій і зневіри у можливість справедливо реалізувати свої права.

«Я знаю державні програми, про які розказували наші хлопці, які звільнилися. Наприклад, ампутантів, їх звільняють, людей без кінцівок, інвалідів 1-2 групи звільняють. Державна підтримка для них була в тому, що була можливість навчатися і відкривати свій хоча б маленький бізнес. (...) І є державна програма – «Підтримка, де з якоюсь знижкою вони можуть придбати собі житло. Є програми навчання для ветеранів. Знаю, є програми у нас не тільки тим, кому до 23-х, навчаються, і ті, кому за 40-к. Хлопці є такі, що пішли навчатися.(...) А, ліки, я знаю, безплатні певній категорії хворих ветеранів виписують, лікування. Але хлопці, які звільнилися, кажуть, що тебе лікують, поки ти служиш. Коли ти вже звільнився, то сумнівна така підтримка. (...) А ще вивчення мов, водійські курси, те, що мали наші хлопці». (Інтерв'ю №7, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

«Я, допустимо, знаю про можливість взяти ваучер через Центр зайнятості як учасник бойових дій на навчання на певну суму. Але я це взнала, допустимо, не через публікації Міністерства ветеранів, а саме через працівників Центру зайнятості. Є цей Ветеранський спорт, але, знову ж таки, це дуже складно, тому що дуже довго... (...) І далі, якщо зупинитися на цьому Ветеранському спорті, сама задумка дуже класна, але є момент. Люди, які живуть в маленьких населених пунктах, їм оці великі спортзали, які співпрацюють з державною програмою, просто недоступні». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

Окрім того, ветерани критикують розрив між задекларованою ветеранською політикою і фактичною її реалізацією. Вони вказують, що ключові потреби – житло, пільги, юридичні гарантії – часто існують лише на папері, а в реальності важкодоступні. Респонденти вважають, що держава має припинити фокусуватися лише на формуванні «ветеранського руху», а натомість почати системно розв'язувати конкретні проблеми ветеранів, зокрема забезпечення їхніх базових потреб і підтримку їхніх родин на всіх етапах реабілітації та повернення ветеранів до цивільного життя.

«У них дуже багато популістичних заяв, ну, допустимо, про те, що ветеранам не потрібні пільги і всяк такі речі, а потрібні можливості. Але я не згодна з цим. Я вважаю, що ветеранам потрібні і можливості, і пільги. Ну, тобто, допустимо, я, маючи там якісь одні такі порушення зі здоров'ям, можу дуже багато в чому себе реалізувати і багато чим займатися. Плюс, там, я мала вже якісь професії і розуміння. А хтось, повертаючись з війська, ну, не мав ще професії, не мав того усвідомлення, і йому в певний час потрібні ці пільги, потрібні виплати. І повністю відмовитися від них ми не маємо права». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

«Наприклад, у нас є такий (ред. – боєць), який втратив дві кінцівки і руку. У нас є такий, який втратив одну ногу, і там ще деякі пошкодження. Вони від держави ніяких програм, нічого, вони цього не бачать. Тобто, якщо тобі треба якась підтримка чи програма, ти просто заходиш сам в інтернет, так, як це робив мій боєць. Повторна в нього була ампутація і він просто сам знайшов собі програму по протезуванню і таким чином попав за кордон на протезування. І, в принципі, його визнали непридатним для служби, але в Україні він нікуди влаштуватися не може. І немає ніякої підтримки. Це все фейк». (Інтерв'ю №1, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

«На гарячу лінію взагалі дуже тяжко додзвонитися до них. Можна 2-3 години просидіти на лінії, а потім ти другий в черзі, а воно все одно: «до побачення, бо вже 5-та година». (Інтерв'ю №8, ветеранка, демобілізована)

Ветеранки, які в цивільному житті обійняли посади помічників ветеранів, зауважують внутрішні системні недопрацювання, здатні знизити ефективність якісних рішень. На їхню думку, впровадження державних ініціатив у сфері реабілітації ветеранів (зокрема створення реабілітаційних центрів та ветеранських просторів у громадах) стикається з критичним ресурсним дисбалансом: малі громади не мають достатнього фінансування, кадрового потенціалу й адміністративної спроможності для реалізації таких проєктів без цільової державної підтримки. Перенесення відповідальності за виконання програм на місцевий рівень без супровідних механізмів фінансування та координації з боку центральної влади призводить до нерівності доступу до послуг для ветеранів у різних регіонах, а також до зростання соціальної напруги всередині громад.

Механізм забезпечення учасників бойових дій земельними ділянками часто блокується або спотворюється на рівні місцевого самоврядування через непрозорі практики, бюрократичні колізії та маніпуляції з цільовим призначенням земель. Попри формальні гарантії з боку держави, саме громади залишаються ключовими суб'єктами у цьому процесі, що створює ризики зловживань – зокрема передачу підготовленої документації на землю в користування третім особам замість її фактичного надання ветеранам. Це свідчить про відсутність належного державного контролю та моніторингу виконання гарантій на місцях.

«(...) громада отримує технічну документацію на 2 гектара землі абсолютно безкоштовно. А атовцю вона її не може надати, тому що виявляється, що цей кусок землі, цей клаптик був виділений в... Як це називається... прибережна наша зона. Якась там вона у нас не заповідна, а природоохоронна. (...) Держава ніяк в цих процесах не задіяна. Все, що держава зробила, – це гарантувала, дала можливість. І ви можете отримати. Гарантом отримання такого клапця землі є місцева громада. Місцева громада просто зробила свою маніпуляцію і, отримавши на скількись сотень гектар цієї землі технічну документацію, здає її в оренду місцевим фермерам. Атовці знову ж

таки нічого не отримують». (Інтерв'ю №1, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

Попри наявність позитивних прикладів підтримки ветеранів, зокрема програми забезпечення житлом, загальна довіра до інституцій, зокрема до Міністерства у справах ветеранів, залишається низькою. Це може свідчити про сформоване сприйняття самої інституції та асоціацій з нею через власний негативний досвід ветеранок.

«Зараз бачу, наприклад, по хлопцях також (...) вони отримали зараз в Бучі житло. Я дуже рада за них, тому що у них все було зруйноване вщент (...) Ну, багато людей отримали, я зараз бачу. І це все, наскільки я бачу, сайт Міністерства ветеранів. Я бачу, що Міністерство ветеранів (ред. – керує) цим. Ну, в принципі, Міністерство ветеранів, воно працює, але більшість людей, які там знаходяться в команді, вони некомпетентні». (Інтерв'ю №8, ветеранка, демобілізована)

Загалом ветеранки оцінюють наявні програми підтримки ветеранів та їхніх родин як недопрацьовані, не скоординовані і відтак малоефективні та важкодоступні:

«Будь-який проєкт, який вони роблять, да, вони колосальну роботу проробили порівняно з попереднім Міністерством ветеранів. Нічого не можу сказати... Але воно все сире, воно недороблене». (Інтерв'ю №5, ветеранка, демобілізована)

Працюючи у цивільному житті над підтримкою побратимів та посестер, одна з ветеранок-учасниць інтерв'ю, окреслила низку системних проблем у ветеранській політиці, що впливає на якість та ефективність наявної системи підтримки ветеранів в цивільному житті:

1. Застарілі норми пільг для УБД і осіб з інвалідністю: *«Норми, по яких нараховують пільги учасникам бойових дій, особам з інвалідністю, їх не переглядали вже не один десяток років. Як їх там в 2014 році десь скоригували ще – і після цього ніхто не переглядав. Ціни на комунальні послуги виросли – пільги лишилися по нормах ще по старих». (Інтерв'ю №5, ветеранка, демобілізована)*
2. Недосконалість державних програм протезування, що не завжди передбачає ремонт чи заміну в разі поломки, навіть якщо протез не функціонує: *«По факту по державній програмі він (ред. – побратим) своє право на протез вже використав. Протез один на три роки. І що в такій ситуації людина має робити? Він каже, що той, що вони мені дають тимчасовий, я ходити на ньому не можу. У мене страдає, каже, і культя, і куксоприймач, і все...» (Інтерв'ю №5, ветеранка, демобілізована)*
3. Відсутність державної програми з реконструктивної хірургії для жінок, яка могла б компенсувати вартість пластичних операцій після бойових поранень (наприклад, реконструкція молочних залоз).
4. Програма відшкодування контрактного навчання діє обмежено – не кожен університет уклав договір з Міністерством у справах ветеранів.
5. Проблеми із забезпеченням фахівців із супроводу ветеранів – затримки зарплат, відсутність механізму нарахування лікарняних і відпусток, відсутність підтримки

на місцях. *«Проект, в принципі, непоганий. Але, по факту, вони його створили, а як він має працювати? Ну, Бог його знає, як він має працювати... А місцевий бюджет на себе не хоче брати, бо на нас не закладені кошти».* (Інтерв'ю №5, ветеранка, демобілізована)

6. Відсутність системної адвокації інтересів ветеранів і фахівців із супроводу з боку Міністерства у справах ветеранів.
7. Умови для отримання грантів надто складні для більшості ветеранів: *«Обов'язкова умова, наприклад, ти береш 250 тисяч на грант, навіть на кафе, але мають бути дві людини працевлаштовані, і ти не маєш права їх звільнити».* (Інтерв'ю №5, ветеранка, демобілізована)

Досвід респонденток вказує не лише на наявність бар'єрів, а й на емоційне виснаження, спричинене постійною потребою «доводити» свій статус і право на допомогу. Ці свідчення вказують на необхідність перегляду механізмів упровадження ветеранських програм із фокусом на спрощення процедур, покращення міжвідомчої взаємодії та розробку окремих підходів до інформування і супроводу жінок-ветеранок.

Аналіз відповідей респонденток демонструє, що ключовими каналами отримання інформації про програми для ветеранів та їхніх родин є неофіційні, та часто неінституційні джерела – особисті зв'язки, ветеранські спільноти, соціальні мережі. Офіційні платформи держави (зокрема сайт Міністерства у справах ветеранів) згадуються, однак переважно як додаткове, а не головне джерело. Ветерани покладаються на особисте коло спілкування: друзів, побратимів/посестер, волонтерське середовище, Фейсбук-спільноти. Ветеранські організації та об'єднання часто виступають інформаційними центрами для демобілізованих захисників та захисниць.

«Для мене, напевно, найбільше джерело інформації – це Жіночий ветеранський рух. Мої посестри, вони щось там публікують, щось розміщують. Тому що, в принципі, сидіти і моніторити... Дуже багато зараз інформаційних різних джерел. І ти просто не встигаєш в силу своєї зайнятості професійної, щоб там відслідковувати. Тому я переважно читаю звіти. Ну так, є інші якісь фейсбук-сторінки. Друзі мої дуже часто постануть». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

«Фейсбук, якщо чесно. Соціальні мережі, в яких багато вже друзів, побратимів, посестер, які вже стали ветеранками, які звільнилися зі служби або продовжують служити, беруть участь в якихось програмах, в якихось організаціях, запрошують, скидають якісь опитувальники або розказують, де вони були, що вони бачили, чим займалися». (Інтерв'ю №7, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

Відтак, офіційну комунікацію держави з ветеранами, як частину ветеранської політики, респонденти також вважають несистемною та малоефективною: більшість інформації про можливості поширюється через горизонтальні мережі, що створює нерівний доступ до послуг – ті, хто не має розвиненого неформального середовища, можуть опинитися

поза інформаційним полем. Це вказує на необхідність створення єдиного централізованого, доступного та постійно оновлюваного інформаційного ресурсу про всі можливості для ветеранів і їхніх родин.

Думки ветеранів та ветеранок щодо пріоритетів державної ветеранської політики

В межах глибинних інтерв'ю ветеранки мали можливість окреслити пріоритетні напрями розвитку та вдосконалення державної політики щодо ветеранів і їхніх родин. Одним з найбільш затребуваних напрямів за результатами інтерв'ю з ветеранками є якісна системна фізична та психологічна реабілітація. На думку ветеранок, можливості реабілітації в Україні залишаються фрагментованими, важко доступними та нерівномірно розвиненими в залежності від регіону, що особливо ускладнює відновлення та соціалізацію найбільш вразливих груп, зокрема ветеранів з інвалідністю. Респонденти наголошують на нестачі саме довготривалих, глибинних психотерапевтичних програм, а не короткотривалого консультування, що не відповідає реальним запитам ветеранів. Висока вартість якісної допомоги, брак комунікації з первинною ланкою медицини та відсутність державної стандартизації посилюють нерівність доступу до фізичної та психологічної підтримки.

«Нормальна реабілітація – це настільки запорука здорового потім соціуму. Це настільки все в такому критичному стані. Дуже мало адекватної нормальної реабілітації. Якщо вона є, вона коштує дуже дорогі гроші. Реабілітації критично не вистачає як фізичної, так і моральної. Особливо дуже багато де немає комунікації з сімейними лікарями. (...) І, на жаль, так як я проживаю в декількох містах України, це під Києвом і під Львовом, то і понятно, що я поїздила дуже багато по всіх містах. І там схід, захід, центр – все одно. Я побачила просто абсолютно різні ситуації, абсолютно різне ставлення до ветеранів, до інвалідів. Це просто жесть. Особливо до тих, хто не в спроможності навіть приїхати кудись або домовитися за себе». (Інтерв'ю №8, ветеранка, демобілізована)

«Знаєте, що у мене є таке до вас побажання, щоб ці проєкти, які надають психологічну допомогу, вони почали думати в сторону того, щоб робити не просто поверхневу психологічну допомогу, а прямо таку психотерапевтичну роботу. Тому що дуже часто люди приходять з глибинними запитами, які, допустимо, в розрізі консультування звичайного психологічного, особливо, якщо передбачено за програмою 6–10 консультацій, неможливо їх розглянути. І дуже мало проєктів саме з надання суто психотерапевтичної допомоги. А, скажімо так, платні психотерапевти – це не всім по кишені». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиня)

Велику увагу респондентки приділили питанню підготовки фахівців та загалом соціальних працівників, які працюють з ветеранами та їхніми родинами. Брак кадрів та вузькопрофільних спеціалістів в державній системі підтримки ветеранів потребує рішення вже сьогодні, щоб підготуватися до повної демобілізації після війни. Респонденти акцентують на необхідності залучення до роботи з ветеранами людей, які мають відповідну фахову підготовку (юридичну, психологічну, у сфері військового права). Також було висвітлено потребу державної підтримки у підготовці психотерапевтів, а також фахівців із жестової мови для роботи з ветеранами з інвалідністю.

«Сертифікація психотерапевтів – це дуже дорого (...) І ще у мене був такий запит, я, допустимо, шукала, хто навчає жестової мови. У нас таких теж навчань немає». (Інтерв'ю №6, ветеранка, демобілізована, психологиця)

«Людина з будівельною освітою не може надати ветерану допомогу. От не може. Бо вони не вивчають ні право, ні психологію (...) У мене таке прохання, бажання, напевне, для всіх міністерств – Міністерства оборони, яке зараз начебто вводить посаду фахівця із супроводу в самому війську, щоб вони супроводжували хлопців і давали їм роз'яснення про їхні права, а не закривали їм рти і не давали змоги писати рапорти, коли по закону їм щось положено. А здебільшого так і відбувається на сьогоднішній день». (Інтерв'ю №5, ветеранка, демобілізована).

«Хотілося б більше таких спеціалістів, які комунікували б з різними категоріями людей. Кому що треба. Якщо вдови, то їх туди перенаправляти. Якщо це не вдова, а жінка військового – їх сюди». (Інтерв'ю №9, ветеранка, демобілізована)

«Я умовно скажу, в нас звільняються в місяць хай тисяча чоловік, умовно. Але це тисяча чоловік в тому місяці, в тому місяці, в тому місяці. І то з них, якщо 30% якось получать, як сказати, обслуговування – це добре. А то звільниться мільйон. Тобто треба зараз в державі думати, про розширення структури для роботи з ветеранами, саме психологів, саме якихось реабілітологів. Це моє таке розуміння». (Інтерв'ю №2, ветеран, демобілізований, особа з інвалідністю)

Ветеранки зауважують ситуації в соціумі, коли ветерани відчують себе другорядними у порівнянні з рештою громадян, зокрема у побутових ситуаціях. Це може свідчити про брак державної інформаційної політики із визнання внеску військових та превенції дискримінаційного ставлення до «людей у формі».

«(...) Я в свій час займалася туризмом, ми ходили в гори і, коли сідали в потяг, щоб їхати в похід, то нам провідниці казали: "Так, спочатку люди, потім туристи". Зараз відбувається те саме – спочатку люди, потім військові. І ми з цим стикалися, до речі, навіть в потязі:

“Спочатку люди, потім військові. Дайте зайти людям”. І такі тенденції дедалі більше в суспільстві проглядаються. Спочатку люди, потім військові. А хотілося, щоб... Ні, я не кажу, що військові повинні бути першими. Ми ж зніmemo форму, коли повернемось додому. Ми знімаємо форму, ми такі самі люди, ми ж серед вас. Можливо, хтось просто більш вразливий стане. Хотілося, щоб держава враховувала це». (Інтерв’ю №7, ветеранка, діюча військовослужбовиця, бойовий медик)

На думку респонденток, ефективна ветеранська політика потребує не лише системного підходу, а й реальної участі самих ветеранів у формуванні рішень, інституційного лідерства з боку профільного міністерства та усунення дублювання функцій між відомствами. Залучення фахових експертів з ветеранського середовища до розробки державних програм дозволить адаптувати політику до реальних потреб на місцях. Водночас розпорошеність відповідальності між міністерствами та відсутність контролю за імплементацією ветеранських політик в регіонах знижують ефективність заходів підтримки та спричиняють нераціональне використання бюджетних коштів.

«Державна політика має будуватися по принципу «нічого для ветеранів без ветеранів». Законопроєкти, постанови, все, що розробляється – до цього мають залучатися люди, які є фахові спеціалісти серед ветеранів. (...) Має бути адвокація Міністерства ветеранів, і вона має бути глобальна адвокація, і має бути глобальна підтримка. Не можемо будувати ветеранську політику, якщо ми підтримуємо одну родину – в тому, одну родину – в тому. У нас ще, розумієте, проблема в чому – програми Міністерства ветеранів дуже переплітаються з програмами Мінсоц. Або їх узагальнити, щоб не витратити зайві бюджетні кошти на те все, або зробіть щось одне. (...) І це має бути підтримка і контроль за виконанням програм на місцях». (Інтерв’ю №5, ветеранка, демобілізована)

Інтерв’ю з ветеранками виявили, що чинна ветеранська політика сприймається як розрізнена, неінклюзивна й переобтяжена формалізмом. Системна недовіра до держструктур, брак фахової допомоги, бюрократизація та неврахування реального досвіду ветеранів і ветеранських родин – фактори, що послаблюють навіть якісні державні ініціативи та вказують на необхідність перегляду державних підходів до впровадження державної ветеранської політики.

АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ

Законодавче регулювання

Ветеранська політика сучасної України стоїть на порозі докорінного перезавантаження. Упродовж десятиліть вона зберігала риси фрагментарної «клаптикової ковдри», сформованої поєднанням радянської спадщини та поодиноких спроб її осучаснення. Відсутність єдиної стратегії, обмежений інструментарій соціального захисту й невизначеність цільових груп перетворили підтримку ветеранів на набір розрізнених пільг, що не відповідають ані масштабам сучасної війни, ані потребам людей, які повертаються з фронту. Лише в останні роки під впливом небувалого за обсягом демобілізаційного потоку (хоча йдеться про малу частку людей, які звільнилися за станом здоров'я або сімейними обставинами), активізації ветеранського руху та посиленої уваги міжнародних партнерів у національному дискурсі постало фундаментальне питання: якою має бути ветеранська політика і кого саме вона повинна охоплювати?

Нині йдеться не про точкове коригування законів, а про створення цілісної державної екосистеми, що синхронізує медичну, психологічну, соціально-економічну та професійну реінтеграцію ветеранів, інтегрує їхні родини як повноправних бенефіціарів, запроваджує гендерно чутливий підхід і відповідає стандартам країн-партнерів НАТО та ЄС. Від успіху цієї трансформації залежить якість життя сотень тисяч захисників і захисниць та їхніх близьких, а також стійкість держави в умовах тривалого протистояння.

Указ Президента України [№512/2024](#) від 22 серпня 2024 року «Про невідкладні заходи щодо підтримки ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України» постановляє невідкладно затвердити Кабінет Міністрів України стратегію ветеранської політики на період до 2030 року та план заходів щодо її реалізації. На вимогу цього Указу КМУ прийняло розпорядження від 29 листопада 2024 р. [№ 1209-р](#) «Про схвалення Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках», в якому описує стратегічну рамку майбутньої політики. І слово «сімей» згадується у тексті 62 рази. Однак це лише стратегічне бачення і планування. Станом на сьогодні члени сімей ветеранів та ветеранок послуговуються старим законодавством, а саме головним Законом України «[Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту](#)», ухваленим ще 1993 року. Відтоді його положення щодо соціальних гарантій і пільг майже не зазнали змін.

Аналізуючи норми чинного законодавства в контексті поширення на членів сімей, треба розрізняти певні категорії. До осіб, що можуть мати **окреми́й статус** згідно зі статтями 10 та 10-1, належать члени сімей (померлих) ветеранів війни або сім'ї загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України. Водночас якщо ветеран чи ветеранка продовжують нести службу, то члени їхніх сімей – це просто категорія, яку згадано в тексті як формальну норму, але щодо якої не передбачено окремих прав. Єдині пільги, які охоплюють категорію членів сімей, стосуються ветеранів_ок і додатково поширюються на родину, що чітко передбачено частиною 2 статті 12 цього Закону. А саме:

- 75-процентна знижка плати за користування комунальними послугами (газом, електроенергією та іншими послугами) та скрапленням балонним газом для побутових потреб в межах середніх норм споживання;
- 75-процентна знижка плати за користування житлом (квартирна плата) в межах норм, передбачених чинним законодавством (21 кв. метр загальної площі житла на кожну особу, яка постійно проживає у житловому приміщенні (будинку) і має право на знижку плати, та додатково 10,5 кв. метра на сім'ю);
- 75-процентна знижка вартості палива, в тому числі рідкого, в межах норм, встановлених для продажу населенню, для осіб, які проживають у будинках, що не мають центрального опалення.

Щодо дітей ветеранів та ветеранок, то додатково вони мають право, згідно з частиною 7 статті 12 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», на державну цільову підтримку для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти у державних та комунальних закладах освіти.

Це також стосується забезпечення першочергово путівками до дитячих закладів оздоровлення та відпочинку. До прикладу – постанова КМУ від [11 березня 2025 р. № 276](#) «Деякі питання організації оздоровлення і відпочинку дітей, які потребують особливої уваги і підтримки, в дитячих оздоровчих таборах державних підприємств «Міжнародний дитячий центр «Артек», «Український дитячий центр «Молода гвардія» і в дитячих закладах, що містяться в Державному реєстрі майнових об'єктів оздоровлення та відпочинку дітей». Пункт 3 цієї постанови передбачає можливість отримання путівки для дитини, чия мати або батько мають УБД. Проте статус УБД має бути наданий відповідно до пунктів 19-24 частини першої статті 6 Закону України «[Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту](#)». Умовно, якщо учасник бойових дій отримав посвідчення внаслідок участі в бойових діях на території інших країн (тобто відповідно до пункту 2), то можливість отримати путівку не розповсюджується, адже підстава інакша. Це є правовою колізією, бо батьки цієї дитини можуть продовжувати захищати Україну від агресора і сьогодні, але початкова підстава була отримання статусу була раніше і інакша.

Тобто закон практично не передбачає окремого регулювання або чітких гарантій для членів родин ветеранів, особливо для тих, чиї близькі або продовжують службу, або звільнилися за станом здоров'я, здебільшого внаслідок важкого поранення. Останній приклад заслуговує найбільшій увазі, адже особи, які здійснюють основний догляд за ветеранами та ветеранками, фактично залишаються без будь-якої підтримки, що ускладнює їхню життєдіяльність та створює додаткові навантаження. Доглядальники врешті самі потрапляють в певну ізоляцію, втрачаючи «зв'язок» з соціумом і навіть можливість працювати. Цю тему не залишають без уваги в громадському секторі. Підтвердженням є нещодавнє дослідження правозахисного центру «Принцип» «[За лаштунками турботи: близькі ветеранів та догляддова праця](#)».

Питання працевлаштування слід розглянути детальніше та окремо. Відповідно до статті 18 Закону України «[Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей](#)», умови надання гарантій та пільг чітко розмежовані. Вони надаються винятково

членам сімей військовослужбовців. Зокрема пункти 1-3 зазначеної статті регулюють ці аспекти, за винятком строкової служби (останню наразі скасовано):

- для членів сімей військовослужбовців за **призовом осіб офіцерського складу** мають переважне право при прийнятті на роботу і на залишення на роботі при скороченні чисельності або штату працівників, а також право на першочергове направлення для професійної підготовки, підвищення кваліфікації і перепідготовки з відривом від виробництва та на виплату на період навчання середньої заробітної плати. Тобто якщо це, умовно, рядовий склад, то пільга поширюватиметься на члена сім'ї;
- дружинам (чоловікам) військовослужбовців, виплачується за місцем роботи грошова допомога в розмірі середньомісячної заробітної плати при розірванні ними трудового договору у зв'язку з переведенням чоловіка (дружини) на службу в іншу місцевість. При тимчасовій втраті працездатності листки непрацездатності оплачуються дружинам (чоловікам) військовослужбовців у розмірі 100 відсотків середньомісячної заробітної плати незалежно від страхового стажу;
- дружинам (чоловікам) військовослужбовців до загального стажу роботи, необхідного для призначення пенсії за віком, зараховується період проживання разом з чоловіком (дружиною) в місцевостях, де не було можливості працевлаштування за спеціальністю, але не більше 10 років.

Додатково Закон України «[Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей](#)» передбачає:

- відповідно до пункту 13 статті 10-1 можливість за власним бажанням отримувати щорічну основну відпустку одночасно із щорічною основною відпусткою військовослужбовця;
- пункт 3 статті 11 передбачає, що військовослужбовці та члени їхніх сімей мають право не більше одного разу на рік на санаторно-курортне лікування та відпочинок у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах і на туристських базах Міністерства оборони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів з пільговою оплатою вартості путівок у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України. Таке саме право мають члени сімей військовослужбовців, які загинули (померли) або зникли безвісти під час проходження військової служби. До таких членів сімей належать: батьки, дружина (чоловік), неповнолітні діти, а також діти-особи з інвалідністю з дитинства (незалежно від їхнього віку);
- пункт 15 статті 11 передбачає, що військовослужбовцям та їхнім дружинам (чоловікам) штрафні санкції, пеня за невиконання зобов'язань перед підприємствами, установами і організаціями усіх форм власності, у тому числі банками, та фізичними особами, а також проценти за користування кредитом не нараховуються, крім кредитних договорів щодо придбання майна, яке віднесено чи буде віднесено до об'єктів житлового фонду (житлового будинку, квартири, майбутнього об'єкта нерухомості, об'єкта незавершеного житлового будівництва, майнових прав на них), та/або автомобіля, а також крім кредитних договорів щодо придбання та встановлення фотоелектричних модулів та/або вітрових електроустановок разом із гібридними інверторами та установками зберігання енергії, проценти за якими можуть бути погашені чи компенсовані за рахунок третіх осіб або держави.

Чинні правові норми фактично розшаровують родини ветеранів та ветеранок на цілу низку підкатегорій, визначаючи їхні права з огляду на те, чи триває служба захисника, чи взяв хтось із рідних на себе доглядову роль, а також за низкою інших критеріїв, від яких безпосередньо залежить обсяг доступних соціальних гарантій. Окремими категоріями, які потребують набагато більшої уваги та підтримки з боку держави є члени сімей загиблих, полонених або зниклих безвісті військовослужбовців, ситуація яких не може й не повинна порівнюватися з жодною іншою.

ОМС може передбачати свої місцеві програми підтримки, зокрема щодо певних категорій осіб. Здебільшого це стосується матеріальної підтримки, на яку можуть розраховувати носії ветеранського статусу, який поширюється і на членів сімей загиблого Захисника чи Захисниці, та додатково членів сімей полонених/зниклих безвісті. Держава і окремі громадські організації для членів сімей ветеранів та ветеранок, які продовжують службу або звільнилися, надають можливості навчання/грантів. До прикладу, [Український ветеранський фонд запустив програму](#) мікрофінансування бізнесу ветеранів та членів їхніх родин. Вони відшкодовують 20 тисяч гривень на купівлю товарів та обладнання для ведення власної справи. Подавати заявки можуть ветерани, ветеранки, дружина, чоловік, батько, матір, дитина (у тому числі усиновлена) учасника чи учасниці бойових дій, а також загиблих захисників.

Є також [можливість від Міністерства економіки України](#) отримати гранти для ветеранів та другого з подружжя – окремий напрям грантової програми «Власна Справа». Це регулюється постановою КМУ [від 21 червня 2022 р. № 738](#) «Деякі питання надання грантів бізнесу». Громадський сектор також активно залучає представниць членів сімей ветеранів та ветеранок. ГО «Київська школа державного управління імені Сергія Нижного» запустила навчальну програму «[Дружина ветерана](#)», приділяючи увагу ролі партнерок/дружин у процесі реінтеграції військових до мирного життя, сприяючи їхній економічній самостійності та активній участі у житті країни.

Ветеранська політика щодо родин ветеранок та ветеранів: уроки з міжнародної практики

Українську систему підтримки ветеранів часто порівнюють з досвідом інших країн, зокрема зі Сполученими Штатами Америки, які традиційно вважаються прикладом ефективної ветеранської політики. Проте постає закономірне запитання: чи можливо – і головне, чи доцільно – імплементувати подібні підходи в Україні, враховуючи її унікальний військовий та соціальний контекст, а також відсутність аналогічного в новітній історії масштабу кількості носіїв ветеранського статусу та бойового досвіду? Під час розгляду міжнародного досвіду головну увагу буде зосереджено на членах сімей ветеранів та ветеранок, які демобілізувалися.

На відміну від української практики, де військовослужбовець може паралельно зі службою отримати статус ветерана чи ветеранки та користуватися передбаченими законом пільгами, у Сполучених Штатах Америки законодавство чітко розмежовує статуси «військовослужбовця» (service member) та «ветерана» (veteran). Відповідно до [§ 101\(2\) Кодексу США \(Title 38, U.S. Code\)](#), ветераном визнається лише особа, яка служила на активній військовій службі та була звільнена або випущена з військової служби на умовах, відмінних від ганебного звільнення. Це означає, що особа, яка продовжує службу, навіть тривалу, не набуває ветеранського статусу до моменту офіційного звільнення. Відтак члени сімей військовослужбовців, які ще перебувають на службі, не підпадають під програми підтримки Міністерства у справах ветеранів, а можуть отримувати допомогу лише через інші держструктури, наприклад, Міністерство оборони США. Тільки після набуття ветеранського статусу члени його сім'ї офіційно отримують доступ до програм VA – медичних, психологічних, освітніх, інших соціальних гарантій. Це розмежування запобігає перехресному використанню ресурсів і чітко регламентує права сімей в обох статусах.

У Сполучених Штатах військова служба традиційно розглядається як престижна та почесна справа, що є не лише обов'язком, а й символом патріотизму й громадянської зрілості. Такий підхід формує глибоку суспільну повагу до військових і водночас слугує основою для потужної державної політики залучення до служби. Щоб стимулювати вступ до лав збройних сил, держава гарантує не лише комплексну підтримку самим військовослужбовцям, а й забезпечує соціальні гарантії для членів їхніх сімей – [доступ до медичної допомоги, допомога військовим, які вперше стали батьками, можливість послуги догляду за дітьми та інше](#). Така система посилює довіру до армії, зміцнює інституційну підтримку та сприяє довгостроковій лояльності до служби.

У США діє одна з найрозвиненіших систем підтримки ветеранів і членів їхніх родин, яку координує [Міністерство у справах ветеранів США](#). Особливу увагу в цій системі приділено членам родин, які виконують роль доглядальників (caregivers), – їхній внесок визнається на рівні державної політики як критично важливий для відновлення ветерана. Наприклад, існує [стипендійний грант](#), який можна отримати, якщо ветеран подається на окрему програму і вказує членів сім'ї як доглядальників. Цінно, що на сайті окремо зазначається: доглядальники є важливою частиною життя ветеранів та

ветеранок, що виокремлює їхню роль та підвищує цінність. І саме тому необхідно забезпечити, щоб ця підтримка залишалася стабільною та надійною. Крім того, сім'ї забезпечується юридична підтримка протягом цього періоду. Але, звісно, щоб мати право податися на програму комплексної допомоги для осіб, які доглядають за ветераном або ветеранкою, необхідно дотримуватися певних умов. Зокрема у цьому випадку важливо, щоб запит йшов саме від ВЕТЕРАНА, а не від членів сім'ї. Під час заповнення заявки ветерани можуть вказати одного основного сімейного доглядача та до двох додаткових сімейних доглядачів. Додаткові сімейні доглядачі є резервною підтримкою для основного сімейного доглядача в разі потреби. Послуги залежатимуть від того, чи є член сім'ї основним сімейним доглядачем, чи додатковим сімейним доглядачем.

Основний доглядач може отримати:

- щомісячну стипендію (виплачується безпосередньо як доглядачу);
- доступ до медичного страхування через Цивільну програму охорони здоров'я та медичного обслуговування Департаменту у справах ветеранів (CHAMPVA), якщо не мають медичного страхування;
- консультації з питань психічного здоров'я;
- певні пільги на проїзд для бенефіціарів, які супроводжують ветерана на прийом до лікаря;
- щонайменше 30 днів на рік для ветерана на заміну доглядача. Заміна доглядача – це короткострокова допомога іншої особи, яка доглядає за ветераном, поки член сім'ї відпочиває.

Поміжний доглядач:

- консультації з питань психічного здоров'я;
- певні пільги на проїзд для бенефіціарів, які супроводжують ветерана на прийом до лікаря.

Вражаючою є статистика. [Відповідно до річного звіту](#), станом на кінець 2023 року було залучено понад 74 000 сімей доглядальників.

Діти ветеранів також можуть претендувати на вище згадану CHAMPVA, комплексну програму, що надає медичні пільги. Завдяки їй члени сімей ветеранів, які мають таке право, розділяють витрати на медичне обслуговування з Департаментом у справах ветеранів. Кваліфіковані бенефіціари також можуть отримати допомогу на необхідні медичні засоби. Окрім того, можна пригадати програму [Кемп-Леджейн у Північній Кароліні](#). Однією з головних її умов є служба батька або матері в таборі Кемп-Леджейн у Північній Кароліні. Програма також поширюється на дітей тих, хто служив на авіабазі морської піхоти у Північній Кароліні. Дитина мала мешкати з батьком-ветераном або матір'ю-ветеранкою в будь-якому з цих двох місць протягом щонайменше 30 днів поспіль у період з серпня 1953 року по грудень 1987 року. Згодом було виявлено, що в ті роки питна вода на цих базах була забруднена токсичними речовинами, що спричинило підвищений ризик для здоров'я. Дослідження показали, що в таборі Кемп-Леджейн рівень захворюваності на рак був на 10% вищим, ніж у таборі Пендлтон.

До захворювань, пов'язаних з дією забрудненої води, належать (перелік не є вичерпним):

- Лейкемія у дорослих;
- Апластична анемія;
- Мієлодиспластичні синдроми;
- Рак сечового міхура, нирок і печінки;
- Хвороба Паркінсона;

Члени сімей мають право на медичні пільги від Департаменту у справах ветеранів, якщо у них розвинулося будь-яке з цих захворювань.

Окремою пільгою, яка є цікавою для українських реалій, є [програма медичного обслуговування дітей жінок-ветеранок війни у В'єтнамі](#). Взагалі виникнення цієї пільги обумовлено [дослідженням](#), яке показало, що незначні вроджені вади були виявлені у 22% дітей, що на 17% вище, ніж у дітей жінок, які не брали участі в бойових діях. Важливо, що для отримання цієї пільги треба відповідати декільком умовам: 1) біологічна мати служила у В'єтнамі в будь-який період з 28 лютого 1961 року по 7 травня 1975 року і 2) дитина була зачата після того, як мати вперше в'їхала до Республіки В'єтнам протягом зазначеного періоду. Додатково, якщо є діагноз «спина біфіда», діти мають право на інші пільги. Сюди входить не тільки медичне лікування, а й компенсація, можливості для [професійного навчання, як для ветеранів і ветеранок](#)! Використати пільгу щодо навчання можна у віці з 14 до 31 року. Існують також освітні пільги, до прикладу. Відповідно до [GI Bill – Post-9/11 GI Bill](#) є можливість передачі невикористаних освітніх пільг своїм дітям чи дружині. Багато інших американських організацій пропонують стипендії та гранти дітям ветеранів, наприклад, [American Legion Legacy Scholarship](#). Сума, яку вони надають, варіюється й іноді залежить від місцезнаходження. Іноді від отримувачів допомоги вимагають, щоб вони відвідували певні школи.

[Виплата на поховання ветерана ки](#), можуть отримати як діти, так і другий з подружжя. Є низка законодавчих вимог задля отримання цієї виплати.

Попри масштабність американської системи, вона залишається кейс-орієнтованою: пільги членам родин ветеранів та ветеранок надаються переважно у разі втрати працездатності ветеранки чи ветерана або його/її смерті. Українське законодавство хоч і фрагментарне, також має схожу логіку – члени сімей отримують підтримку лише за умови конкретної обставини.

Схожий підхід реалізовано і в Канаді, де поняття «військовослужбовець» і «ветеран» є юридично та функціонально відмінними, що безпосередньо впливає на обсяг і тип державної підтримки. В Канаді систему підтримки членів сімей ветеранів регулюють [Veterans Well-being Act](#) та [Veterans Affairs Canada](#). Канада має також [Біль про права ветеранів](#), що гарантує гідне ставлення до ветеранів та їхніх сімей – «special citizens» і є етичним кодексом для політики місцевого Мінветеранів та інших органів. В Канаді [передбачено для членів сімей](#) послуги у сфері охорони здоров'я (зокрема велику увагу приділено психічному здоров'ю); фінансову підтримку (до прикладу, якщо член сім'ї є доглядачем ветеранки чи ветерана); допомогу на поховання; фінансову допомогу на власну справу; допомогу з освітою. Загалом Канада не має унікального досвіду щодо

визнання членів сімей. Так само як в США, члени сімей отримують різну підтримку залежно від життєвої ситуації. Подібна практика і в таких країнах як Німеччина, Велика Британія та інші.

Цікаво, що в кожній країні велику роль відіграє НДО сектор. Наприклад, в Британії є [Army Families Federation](#). Ця організація є площадкою для впровадження змін, консультацій та роз'яснень для членів сімей ветеранів та ветеранок їхніх прав та гарантій. Інша британська благодійна організація [The Royal British Legion](#) опікується підтримкою військовослужбовців і колишніх військовослужбовців та їхніх сімей. Вона надає супровід військовослужбовцям протягом усього їхнього життя за допомогою різних послуг. Йдеться про фінансову, соціальну та емоційну допомогу. RBL також відома своїми щорічними «Маковими закликами» та поминальними службами, під час яких вшановують пам'ять тих, хто загинув на службі. В Канаді також діє [The Royal Canadian Legion](#), що так само опікується ветеранами та членами їхніх сімей.

У міжнародному контексті підтримка родин ветеранів дедалі більше розглядається не як факультативне доповнення до політики повернення військовослужбовців до цивільного життя, а як невіддільна її складова. Утім, у більшості країн навіть з високим рівнем інституційного розвитку, системна робота з родинами ветеранів відбувається лише в контексті окремих життєвих випадків – інвалідність внаслідок поранення, психологічні труднощі, загибель чи зникнення військовослужбовця. Універсального статусу «члена родини ветерана» як повноцінного бенефіціара державної політики, як правило, не існує. Це зумовлено тим, що у таких державах є чітке нормативне розмежування між статусами «військовослужбовця» і «ветерана». Логічно, що ветеран чи ветеранка, маючи доступ до пільг, компенсацій, медичних послуг і реінтеграційних програм, можуть забезпечити підтримку своїй родині.

Натомість український контекст докорінно відрізняється. Військовослужбовці можуть отримувати ветеранський статус вже під час проходження служби. Багато з них продовжує нести службу в умовах високого ризику, водночас потребуючи підтримки для родини, яка перебуває в тилу. У такій моделі саме члени сім'ї часто виконують функцію «невидимих опор» – забезпечують моральну, емоційну, логістичну та фінансову стабільність. Тож очікування, що ветеран чи ветеранка, які ще не демобілізувалися і щодня ризикують життям, самостійно забезпечать родину за допомогою обмежених пільг, є нерелевантними. Відтак, адаптація іноземних підходів до українських реалій вимагає не копіювання моделей, а створення унікальної політики, в якій члени сімей визнаються окремими бенефіціарами з правом на захист, доступ до послуг, емоційне та професійне відновлення. Українська держава має враховувати безпрецедентний характер свого досвіду і формувати власну архітектуру підтримки, засновану на реальних викликах, а не на умовних аналогіях. Для забезпечення ефективної підтримки членів родин військовослужбовців та ветеранів немає необхідності у створенні окремого правового статусу чи ще однієї формальної категорії. Натомість першочерговим завданням є системне дослідження реальних потреб цих родин – з урахуванням типу служби, гендерних особливостей, наявності доглядової праці, соціального становища та психоемоційного навантаження. Державна політика має виходити не з логіки «відкуп» через одноразову матеріальну допомогу, а з принципу довгострокової, адресної та індивідуалізованої підтримки.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Рекомендації

Виявлені у процесі дослідження патерни дозволяють стверджувати, що чинна державна політика недостатньо враховує роль родини в процесах адаптації, повернення до цивільного життя, реінтеграції та щоденного функціонування військових і ветеранів_ок. Родина часто виконує функції неформального догляду, психологічної підтримки, соціального буфера та координатора комунікації з державними інституціями, однак така роль є практично невидимою у формальних підходах і стратегічних документах. Вбачається глибока фрагментарність законодавства, відсутність координованої міжвідомчої політики щодо членів родин, низька обізнаність органів влади про соціальну роль жінки в контексті догляду за ветераном_кою, а також недоступність послуг або дискримінаційний характер гарантій залежно від юридичного статусу ветерана чи ветеранки. Наприклад, якщо ветеран_ка не демобілізований або отримав статус УБД до початку повномасштабного вторгнення, їхня родина може не підпадати під дію низки програм, зокрема програм місцевого рівня. Це створює відчуття несправедливості й посилює емоційне та економічне навантаження на жінок.

Водночас на рівні стратегічних документів – зокрема в новій Стратегії ветеранської політики до 2030 року – зроблено істотний акцент на родину як учасника процесу реінтеграції. Проте декларативність цієї присутності не підтверджується у щоденній практиці: жінки не мають повноцінного доступу до консультацій, правової допомоги, психологічної підтримки або програм працевлаштування. Держава досі вбачає у родині ресурс, а не бенефіціара.

Отже, відповідно до аналізу, проведеного в межах дослідження, рекомендуємо перший крок розпочати з:

1. Офіційне визнання членів родин ветеранів та ветеранок як окремої цільової групи у ветеранській політиці. Це має відбуватися не через механізм надання пільгового статусу, а через системне вбудовування родин до інституційної моделі підтримки: з урахуванням їхньої ролі в процесі адаптації, догляду, реінтеграції та соціального згуртування. Родина має бути визнана не об'єктом допомоги, а повноцінним суб'єктом ветеранської політики – із доступом до державних сервісів, механізмів участі в ухваленні рішень і з гарантованим представництвом у відповідних програмах, планах і стратегічних документах. Сучасне законодавство згадує членів сімей ветеранів та ветеранок здебільшого, коли пільга поширюється не лише на ветерана_ку, а й на сім'ю. Потрібно переглянути підхід та зробити оцінку потреб цієї категорії задля подальшого врахування їх у оновленій ветеранській політиці.

2. Впровадження системи регулярного моніторингу потреб родин. Після впровадження першої рекомендації на базі Мінвету або Державної служби статистики слід започаткувати щорічне опитування родин ветеранів та ветеранок щодо рівня задоволення потреб, доступу до послуг та ризиків соціального вигорання задля своєчасного реагування на потреби, які точно будуть змінюватися.

3. Гендерно-чутливий аудит політики реінтеграції. Рекомендується провести аудит чинних державних програм із залученням незалежних експертів для виявлення прогалин, зокрема щодо жінок-доглядальниць, поранених військовослужбовців, цивільних партнерів.

4. Включення родин до стратегічного планування на місцях. ОМС мають забезпечити участь представників родин ветеранів у розробці місцевих програм підтримки, зокрема участь у бюджетних процесах, оцінці ефективності соціальних програм та плануванні інфраструктури.

5. Впровадити систему моніторингу та оцінки ефективності втілення задекларованих програм в регіонах для забезпечення сталих механізмів контролю за реалізацією ветеранської політики. Розробити механізми виїзного контролю за впровадженням державних ветеранських програм на рівні громад. Запровадити незалежний громадський аудит виконання програм із залученням представників ветеранських організацій.

6. Посилити роль Міністерства у справах ветеранів як суб'єкта публічної адвокації на національному рівні. Активізувати участь представників Міністерства у роз'ясненні прав ветеранів, інформуванні про доступні сервіси, а також у боротьбі з дискримінаційними стереотипами щодо ветеранів і ветеранок.

7. Забезпечити системне залучення ветеранів і ветеранок до розробки державної ветеранської політики, законопроєктів, програм підтримки та інших рішень, що їх безпосередньо стосуються, на основі постійно діючої консультативної ради при Міністерстві у справах ветеранів, до складу яких входили б представники ветеранських спільнот, зокрема жінки-ветеранки.

Висновки

Родина ветерана не є просто супровідним соціальним середовищем – вона фактично заміщає державу в низці сфер: від психологічної підтримки до повсякденного адміністрування ветеранського статусу. Попри це, підтримка для членів сімей є фрагментарною, випадковою або зумовленою винятковими обставинами – як-от загибель військовослужбовця чи наявність інвалідності. Водночас держава не визнає і не винагороджує ту системну працю, яку здійснюють жінки без наведених обставин (наявність інвалідності, загибель, полон, зникнення безвісті).

Сучасна модель ветеранської політики не відповідає викликам, зокрема яскравий приклад – початок повномасштабної війни і зміна потреб як самого ветерана чи ветеранки, так і їх сімей. Дані фокус-груп і глибинних інтерв'ю свідчать: родини, особливо партнерки та матері ветеранів, стикаються з емоційним вигоранням, соціальною ізоляцією, незахищеністю у трудовій та медичній сферах. Вони часто виконують доглядову функцію без належного визнання, підтримки чи доступу до послуг. Водночас саме вони є первинною ланкою у виявленні симптомів ПТСР, організації лікування, супроводу та адвокації потреб ветерана – функцій, які в інших країнах закриті професійними службами. В Україні – це здебільшого невидима жіноча робота.

Результати глибинних інтерв'ю з ветеранками свідчать про чіткий суспільний запит на пріоритетність підтримки тих, хто безпосередньо брав участь у бойових діях, особливо демобілізованих за станом здоров'я, осіб з інвалідністю, без житла, родин загиблих та безвісти зниклих захисників та захисниць. Учасниці інтерв'ю наголошують на необхідності індивідуалізованого підходу до надання допомоги, який враховує різноманітні життєві обставини та реальний характер родинних і партнерських зв'язків, зокрема цивільних і одностатевих. Окрема увага має приділятися дітям ветеранів, як особливо вразливій категорії, з гарантованим захистом їхніх прав і цільовим використанням компенсацій.

Опитані ветеранки висловилися про системну недосконалість державної політики у сфері підтримки жінок, які брали участь у бойових діях. Ветеранки наголошують на глибокій недовірі до системи державної підтримки, зумовленій розривом між офіційними обіцянками й реальним доступом до послуг. Як наслідок спостерігається втрата мотивації звертатися до державних інституцій, а підтримка ветеранської спільноти дедалі частіше переходить у площину неформальних горизонтальних зв'язків. Окрім того, опитані жінки вказують на відсутність адаптованих до жіночого досвіду програм (зокрема програм для ветеранок матерів-одиначок, програм для відновлення репродуктивних функцій, програм пластичної реконструкції та протезування молочних залоз) та загальну гендерну нечутливість системи підтримки ветеранів. Жінки-військовослужбовиці не лише зіштовхуються з труднощами повернення до мирного життя, а й часто залишаються поза фокусом політик, спрямованих на реабілітацію та інтеграцію ветеранів у суспільство.

Міжнародний досвід (зокрема США, Канада, Велика Британія) показує, що там родина визнається як частина ветеранської екосистеми. Утім, цей досвід не може бути

механічно перенесений в Україну. В ключових країнах існує чітке розмежування між статусами «ветеран» і «військовослужбовець», натомість в Україні особа може бути і тим, і тим одночасно. Це створює унікальний контекст, у якому родина – часто єдиний гарант стабільності та функціонування людини, яка повертається з фронту.

Саме тому підтримка членів родин ветеранів не повинна зводитися до формального присвоєння статусу чи одноразової матеріальної допомоги. Йдеться не про адміністративне визнання, а про системну інтеграцію родин у процес формування, реалізації та моніторингу ветеранської політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст. 141.
2. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 45, ст.425. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>
3. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 15, ст.190. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12/conv#n354>
4. УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ №512/2024 «Про невідкладні заходи щодо підтримки ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України». URL: https://www.president.gov.ua/documents/5122024-51669?utm_source=brevo&utm_campaign=%20%20%2026082024&utm_medium=email
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2025 р. № 276 «Деякі питання організації оздоровлення і відпочинку дітей, які потребують особливої уваги і підтримки, в дитячих оздоровчих таборах державних підприємств «Міжнародний дитячий центр «Артек», «Український дитячий центр «Молода гвардія» і в дитячих закладах, що містяться в Державному реєстрі майнових об'єктів оздоровлення та відпочинку дітей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276-2025-%D0%BF#Text>
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 р. № 738 «Деякі питання надання грантів бізнесу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-2022-%D0%BF#Text>
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 р. № 1209-р «Про схвалення Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-%D1%80#Text>
8. Громадська організація «Київська школа державного управління», програма «Дружина ветерана». URL: https://www.kspa-ngo.com/platform/veteran-wife?fbclid=IwY2xjawK73otleHRuA2FlbQIxMABicmlkETE3Y1RuRUdjSWt4Y2RabTMzAR6f8RksWsx54Cfnrpw74RdnebEWNbZTSFhZB4bDkmEBWFnPUbuWMMymycdipQ_aem_QFhA2TSLy6NWc0Xbx4doVw
9. Громадська організація Принцип, звіт «За лаштунками турботи: близькі ветеранів та доглядова праця». URL: <https://www.pryncyp.org/analytics/za-lashtunkamy-turboty-blyzki-veteraniv-ta-doglyadova-praczya/>
10. Український ветеранський фонд. URL: <https://veteranfund.com.ua/projects/20000-2/>
11. 38 U.S. Code § 101 - Definitions. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/38/101>
12. Army Families Federation. URL: <https://aff.org.uk/>
13. Higher Rate of Minor Birth Defects in Children of Women Gulf War Veterans 9-Apr-2019 2:05 PM EDT, by Wolters Kluwer Health: Lippincott. URL:

<https://www.newswise.com/articles/higher-rate-of-minor-birth-defects-in-children-of-women-gulf-war-veterans>

14. The American Legion Legacy Scholarship. URL: <https://www.legion.org/get-involved/scholarships/the-american-legion-legacy-scholarship>
15. The Royal British Legion. URL: <https://www.britishlegion.org.uk/>
16. The Royal Canadian Legion. URL: <https://www.legion.ca/>
17. U.S. Army. URL: <https://www.goarmy.com/benefits/family>
18. United States Department of Veterans Affairs. URL: <https://www.va.gov/>
19. Veterans Affairs Canada. URL: <https://www.veterans.gc.ca/en>
20. Veterans Bill of Rights. URL: <https://www.veterans.gc.ca/en/veterans-rights/veterans-bill-rights>
21. Veterans Well-being Act (S.C. 2005, c. 21). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-16.8/>

Kingdom of the Netherlands

Фонд
Демократичні ініціативи
імені Ілька Кучеріва